

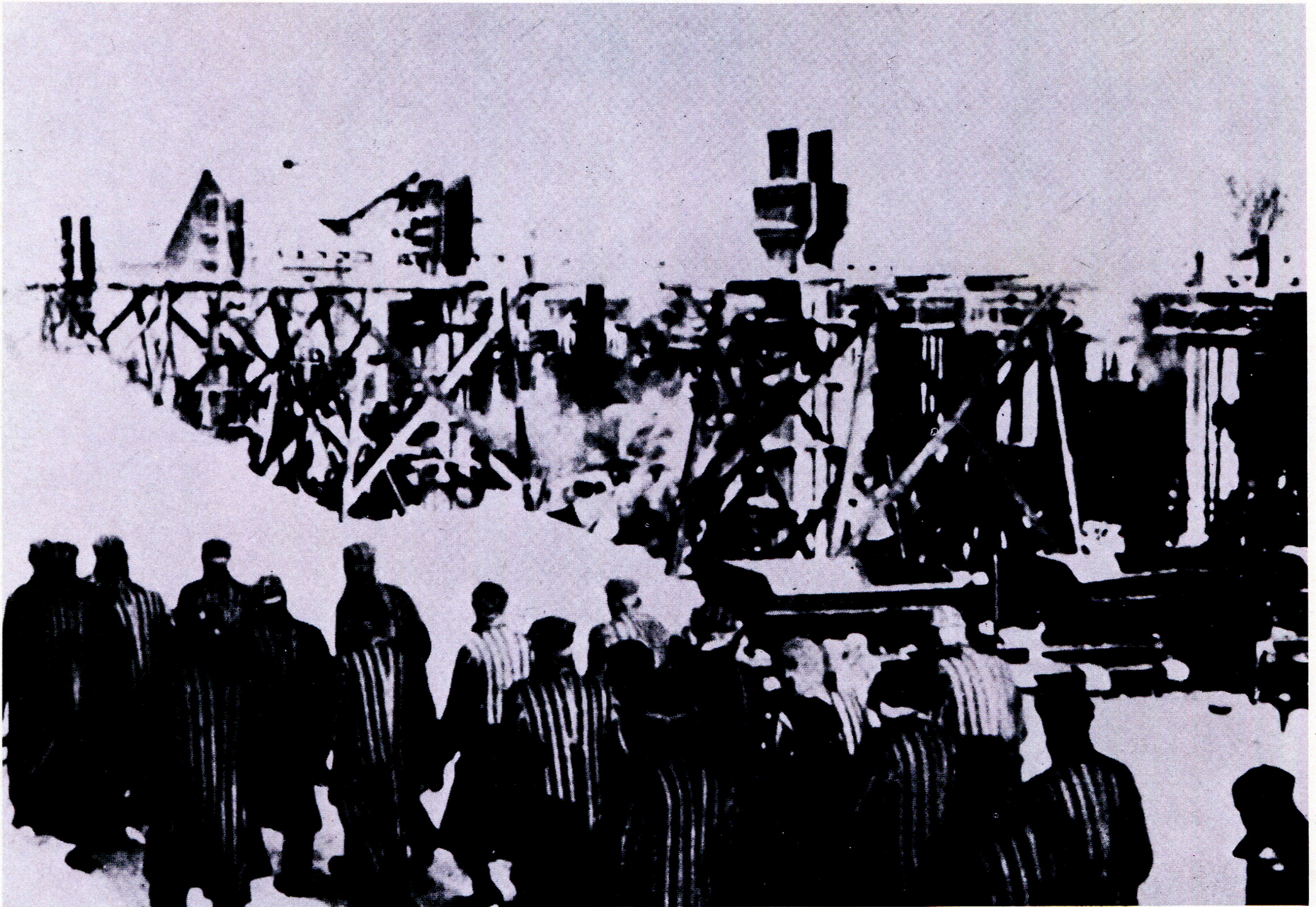
KZ

HET BEHEER VAN
DE CONCENTRATIEKAMPEN

SLORDIG MET SLAVEN

DRS. C. J. F. STULDREHER

Panstwowe Muzeum, Auschwitz

‘De oorlog heeft een zichtbare structuurverandering van de concentratiekampen teweeggebracht en hun taken ten aanzien van de inzet van gevangenen wezenlijk veranderd. Het in verzekerde bewaring nemen van gevangenen, uitsluitend op grond van overwegingen van veiligheid, opvoeding of preventie, staat niet langer op de voorgrond. Het zwaartepunt is nu komen liggen op het economische vlak. De mobilisering van alle arbeidskrachten onder de gevangenen, momenteel voor oorlogstaken (verhoging van de bewapening) en later voor de naoorlogse opbouw, komt steeds meer op de voorgrond te staan.’

In zijn functie van chef van het *SS-Wirtschafts-*

und Verwaltungshauptamt (WVHA) schreef *SS-Obergruppenführer* Oswald Pohl dit op 30 april 1942 aan Heinrich Himmler. En hij concludeerde: ‘Uit dit inzicht vloeit een reeks noodzakelijke maatregelen voort, die een geleidelijke ombouw van de concentratiekampen eist van hun vroegere, eenzijdig politieke opzet in een organisatie die geschikt is voor economische taken.’ Himmler liet Pohl op 29 mei weten dat hij het ‘met alle punten zeer eens’ was, zij het dan dat hij niet geloofde dat het goed zou zijn de functie van de concentratiekampen als opvoedingsinstituten voor bekeerbare gevangenen naar de achtergrond te schuiven. Die eerste taak van de kampen moest men op een of andere manier blijven benadrukken: ‘anders

zou de gedachte kunnen opkomen dat wij mensen arresteren of, als ze gearresteerd zijn, vasthouden om aan arbeiders te komen...’

Pohl was voortvarend geweest. Op 23 en 24 april had hij in Berlijn een bijeenkomst belegd voor de hoofden van dienst van de *Inspektion der KL* (die kort tevoren was overgeheveld naar *Amt D* van het *SS-WVHA*) en voor de commandanten van de *Hauptlager* en hun *Werkleiter* van de *SS-ondernemingen* in die kampen. Hij had hen daar uitvoerig geïnstrueerd overeenkomstig de gewijzigde situatie. De kampcommandanten bleven verantwoordelijk voor de algemene leiding van het kamp en voor alle *SS-bedrijven* die bij het kamp hoorden en waar

gevangenen waren tewerkgesteld; 'hij alleen is daarom ook verantwoordelijk voor een zo hoog mogelijke winst van de economische bedrijven'. De commandanten zouden daarvoor zelfs een maandelijkse toelage krijgen. Ze moesten echter wel rekening houden met de adviezen van de *Werkleiter* van de betrokken ondernemingen, waardoor ook dezen een zekere mate van verantwoordelijkheid kregen. In zijn functie van bedrijfsdirecteur zou alleen de kampcommandant verantwoordelijk zijn voor de inzet van arbeidskrachten; 'deze inzet moet in de ware zin van het woord uitputtend zijn om een zo hoog mogelijke prestatie te bereiken'. De kampcommandant mocht echter niet zelfstandig opdrachten van derden aanvaarden voor het verrichten van werkzaamheden door de gevangenen. 'Derden' waren in dit geval de *Wehrmacht*, de industrie of andere instellingen en personen. Alle opdrachten moesten de kampcommandanten centraal worden verstrekt door de afdeling *Arbeitseinsatz* van *Amt D* van het WVHA. Ieder die om arbeidskrachten verlegen zat, kon bij *Amt D* terecht. Instructie nummer vijf luidde: 'de werktijd is niet aan grenzen gebonden; de duur ervan hangt af van de bedrijfsstructuur van de kampen en wordt uitsluitend vastgesteld door de kampcommandant'. Alles wat kon leiden tot verspilling van werkelijke arbeidstijd, moest worden vermeden. Dat betekende: geen tijdrovende appels, geen lange marsroutes naar werkobjecten, het afschaffen van middagpauzes en het nog verder inperken van de tijd die voor eten beschikbaar was. De laatste instructie had betrekking op de bewaking van de gevangenen; ze moest 'worden losgemaakt van de tot nu toe gebruikelijke, starre vorm en geleidelijk aan soepeler worden in verband met de latere taken in vreedstijd'. Pohl dacht dit te kunnen bevorderen door gebruik te maken van 'bereden wachtposten, het inzetten van waakhonden en de toepassing van verrijdbare wachttorens en verplaatsbare hin-

Rechts: bij de bevrijding van het kamp Sachsenhausen maakten de Russen onder andere deze foto buit van Duitse wachtposten op een van de wachttorens van het kamp. In dit kamp zaten in augustus 1943 zesentwintigduizend gevangenen opgesloten.

Links: gevangenen uit het kamp Auschwitz bij het IG Farbencomplex in de buurt van dit kamp. De Duitse industrie maakte tijdens de oorlog in toenemende mate gebruik van concentratiekampgevangenen en veel firma's hadden bij de kampen eigen fabriekscomplexen.

dernissen'. Tot besluit van zijn instructies, die hij op 1 mei 1942 aan alle betrokkenen toezond, verklaarde Pohl ervan af te zien de kampcommandanten 'eensluidende voorschriften' te geven. Ieder kamp had zijn eigen karakter; de onderlinge verschillen waren groot. Pohl vertrouwde op de bekwaamheid en de wijsheid van iedere commandant afzonderlijk en op ieders noodzakelijke kennis van militaire en economische problemen bij de juiste uitoefening van hun taak.

Oswald Pohl was de getrouwe uitvoerder van Himmlers plannen in de jaren 1942—1945, zoals Theodor Eicke dat in de jaren dertig was geweest. Hij miste echter Eickes bekwaamheid en het is hem niet gelukt op adequate wijze vorm

te geven aan de nieuwe taak die de concentratiekampen onder de gewijzigde omstandigheden kregen. Himmler, die hem daartoe opdracht had gegeven, en Pohl, die zich voor deze opdracht de geschikte persoon achtte, hielden geen rekening met een ontwikkeling aan de fronten, die hun speculaties over 'taken in vreedstijd' in toenemende mate lachwekkend zou maken. Gesteld tegenover de noodzaak een totale oorlog te voeren, waarbij de SS zelf en de particuliere industrie op onevenredig grote schaal gebruik gingen maken van steeds meer goedkope maar uitgemergelde slaven, zou hun systeem van terreur en 'opvoeding' verworden tot een hand over hand toenemende, onhanteerbare chaos.

was hij opdringerig, eigenwijs en spilziek. Evenals Hitler had hij een broertje dood aan intellectuelen. Volslagen dilettant in economische zaken, joeg hij menig vakman tegen zich in het harnas. Overhaaste en domme besluiten kenmerkten zijn beleid. Tevens was hij, net als Hitler en Speer, een megalomaan: hij werd geïmponeerd door geweldige bouwwerken en gigantische fabriekscomplexen. Naarmate de SS, onder de druk van de totale oorlog, met haar eigen ondernemingen (ondergebracht in *Amt W*, waarvan Pohl eveneens hoofd was) een grotere zelfstandigheid nastreefde, groeide de chaos in de kampen met hun honderden buitencommando's en tienduizenden gevangenen. Het aantal concentratiekampen steeg van zes in

Popperfoto

Pohl werd op 30 juni 1892 in Duisburg geboren; zijn vader was ploegbaas bij de August Thyssen Hütte. Pohl bezocht het gymnasium in Hamborn en kreeg een administratieve functie bij de marine. Hij werd al vroeg lid van de NSDAP en spande zich nogal in voor deze partij. In 1933 leerde hij Himmler kennen, die hem vroeg de financiële administratie van de SS te voeren. Hij werd hoofd van het *SS-Verwaltungsamt*, het latere *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*. Pohl was een onevenwichtig en ijdel man. Hij imiteerde graag Mussolini, op wie hij uiterlijk enigszins leek; zijn werkkamer was naar de smaak en het model van die van de Duce ingericht. Ook al zwoer hij bij Pruisische bescheidenheid en eenvoud, in werkelijkheid

1939 tot vijftien in 1942. Het aantal gevangenen in al deze kampen bedroeg eind maart 1942 ongeveer vijftiennegentigduizend. Het sterftecijfer was schrikbarend hoog. In de tweede helft van 1942 stierven tengevolge van de erbarmelijke hygiëne, de onmenselijke arbeidsomstandigheden en door moord vijftigduizend mensen. Het ambitieuze programma van Himmler en Pohl van de gevangenen moderne arbeidsslaven te maken, dreigde daardoor te mislukken. Om op korte termijn het gebrek aan arbeidskrachten enigermate op te heffen had Himmler op 14 december 1942 al zijn hogere politiefunctionarissen bevolen ervoor te zorgen dat 'op voor de strijd belangrijke gronden er uiterlijk vóór eind januari 1943 minstens vijf-

endertigduizend arbeidsgeschikte gevangenen naar de concentratiekampen worden gezonden'. De heren moesten ze maar ergens vandaan zien te halen, echter bij voorkeur uit groepen van 'Ost- oder solche fremdvölkische Arbeiter', die 'flüchtig gegangen oder vertragsbrüchig geworden' waren 'Es kommt auf jede einzelne Arbeitskraft an.'

Pohl had Himmler zelf om nieuwe arbeidskrachten verzocht. Er werden op dat tijdstip nog meer voorzieningen getroffen om op korte termijn andere groepen naar de kampen te voeren; de Duitse justitie was daarbij een bereidwillig helpster. Richard Glücks, die Eicke was opgevolgd als *Inspekteur der KL* en sinds maart 1942 chef van *Amt D* was, liet in het kader van deze ronselactie een bedekte waarschuwing horen; ondanks de verhoging van het aantal gevangenen, was het sterftecijfer niet afgenomen, en als het zo hoog zou blijven, zou de aanvoer van nieuwe gevangenen voor de arbeidsinzet niet het gewenste effect hebben. Eind januari 1943 stelde Glücks de kampcommandanten persoonlijk verantwoordelijk voor 'het scheppen van iedere mogelijkheid de werkkraft van de gevangenen op peil te houden'. In augustus 1943 was het totale aantal gevangenen gestegen tot tweehonderdvierentwintigduizend. Van hen zaten er vierenzeventigduizend in het kampcomplex Auschwitz, zesentwintigduizend in Sachsenhausen, zeventienduizend in Buchenwald en een gelijk aantal in Dachau. In het eerste halfjaar van 1943 kwamen nog ongeveer zestigduizend gevangenen om het leven. Zij die niet langer arbeidsgeschikt waren, werden in verscheidene kampen door medici 'abgespritzt',

Ullstein

Linksboven: Heinrich Himmler op inspectie in het kamp Mauthausen. De 'Reichsführer SS' wilde van de concentratiekampgevangenen een soort moderne slaven maken. In zijn ideeën over het Derde Rijk na de 'Endsieg' speelde dit slavernijsysteem een belangrijke rol.

Links: 'SS-Obergruppenführer' Oswald Pohl met dr. Robert Ley, leider van het 'Deutsche Arbeitsfront' (hier tussen de dochters van Pohl) op bezoek in Dachau. Pohl probeerde de kampen ook een economische taak te geven; hij wilde er de arbeidsprestaties verhogen.

Rechts: gevangenen uit het kamp Flossenbürg aan het werk in een steengroeve. Op de duur werd de arbeid van de gevangenen voor de Duitse oorlogseconomie zo belangrijk, dat met allerlei middelen geprobeerd werd het aantal 'slaven' zo hoog mogelijk te houden.

dat wil zeggen met injecties om het leven gebracht 'ter bevordering van de hygiëne'.

Eind september 1943 kreeg Himmler van Pohl een vergelijkend overzicht van de maandelijkse sterftecijfers; op een maandgemiddelde van 96.770 gevangenen in de tweede helft van 1942 bedroeg het sterftepercentage 9,89%; op dat van 165.600 gevangenen in het eerste halfjaar van 1943 5,72%. Himmler betuigde Pohl zijn dank en sprak de overtuiging uit dat ook de laatste moeilijkheden tot een minimum zouden worden teruggebracht, zodra in de kampen betere riolering en hygiënische installaties waren aangebracht.

De gevangenen werden gedwongen elf uur per

KZ-Museum Dachau

dag te werken; op 30 november 1943 gelastte Pohl de kampcommandanten deze werktijden ook gedurende de wintermaanden aan te houden voor werkzaamheden die niet in de openlucht werden gedaan. Men mocht, als dat noodzakelijk was, de gevangenen ook op zondagmorgen laten werken. Uit deze tijd dateert ook een circulaire van Glücks, waarin hij het toezichthoudend personeel gelast de gevangenen meer dan tot dan toe te laten werken aan te zetten. De circulaire eindigde met het voorschrift: 'Ik verzoek u de bevelvoerders iedere maandag toe te spreken over deze vanzelfsprekende plicht van de bewakers'.

Op 1 augustus 1944 bedroeg het totale aantal

tocht is en in de komende dagen voor opname in de concentratiekampen arriveert', maar het is niet bekend hoeveel mensen van elk van deze categorieën ook inderdaad in de kampen zijn opgenomen. Van hen zijn in elk geval nog tienduizenden joden in Auschwitz om het leven gebracht. Van de overigen zijn geen exacte gegevens voorhanden. Wel weet men dat op 15 januari 1945 in de *Hauptlager* (die sinds mei-juni 1944 van drieëntwintig verminderd waren tot dertien) en hun talloze *Aussenkommandos* of *Arbeitslager* 511.537 mannen en 202.674 vrouwen gevangenzaten. Ze werden daar tot het laatste ogenblik opgedreven om te werken voor het zijn ondergang tegemoetgaande Derde Rijk.

januari 1945 in een eveneens door Pohl aan Himmler gerichte en bewaard gebleven brief. Het aantal *Arbeitslager* was gestegen tot meer dan vijfhonderd, schreef Pohl. Tellingen echter op basis van de onderzoeken van de *International Tracing Service* van het Rode Kruis geven een aanmerkelijk hogere uitkomst en komen zeker tot zeven- à achthonderd kampen. Himmler en Pohl kenden de chaos van hun eigen systeem niet. Van begin april 1944 tot eind april 1945 werden in ruim zeshonderd vijftig nieuw opgerichte *Arbeitslager* mannelijke en vrouwelijke gevangenen tewerkgesteld: driehonderd van deze kampen werden in gebruik genomen tussen begin augustus en eind november, een periode waarin de Duitse oorlogsindus-

gevangenen 524.286, van wie 145.119 vrouwen. Men verwachtte op dat ogenblik nog een aanvoer van 612.000 gevangenen uit Oost- en West-Europa, waar de tot de terugtocht gedwongen bezetter de jacht op mensen verhevigde, naarmate de geallieerde opmars vorderde. Gerekend werd op negentigduizend Hongaarse joden, zestigduizend joden uit het getto Łódź, vijftienduizend Polen uit het *Generalgouvernement*, tienduizend strafgevangenen uit het *Ostland*, zeventienduizend Poolse ex-officieren, vierhonderdduizend Polen uit het in opstand gekomen Warschau en vijftien- tot twintigduizend 'laufende Zugänge' uit Frankrijk. Het betreffende document vermeldde dat 'een groot gedeelte van de gevangenen reeds in aan-

Op 20 april 1944 had Pohl Himmler verrast met een kaart, waarop per 31 maart 1944 de *Hauptlager* met hun *Arbeitslager* waren ingetekend. Op de doorslag van dit stuk (dat bewaard is gebleven) had hij triomfantelijk genoteerd: 'Tijdens Eicke' (aan wie Pohl een hekel had) 'waren er in het geheel zes kampen. Geen honderd vijftientig!' Himmler schreef hem dan ook 'mit recht herzlichem Dank' terug: 'Juist aan zulke voorbeelden kan men zien, hoe onze zaken zijn gegroeid, niet in de laatste plaats door uw verdiensten.' Het staat echter lang niet vast of de door Pohl verstrekte gegevens wel exact zijn. Het aantal *Arbeitslager* lag op dat ogenblik waarschijnlijk een kleine honderd hoger. Hetzelfde geldt voor de opgave van 13

trie tot koortsachtige prestaties kwam ten koste van een enorme verspilling van de arbeidsslaven van de SS.

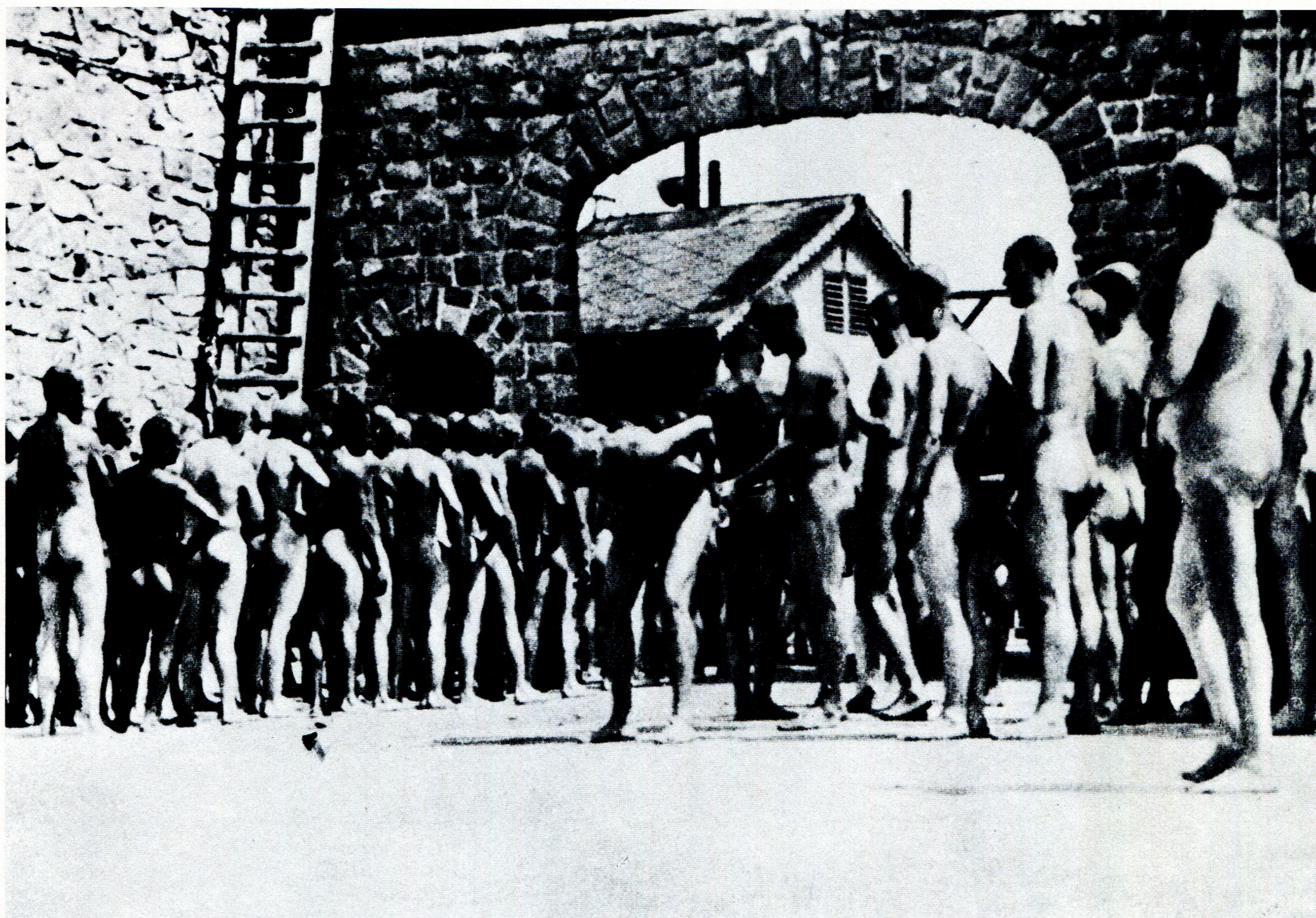
De lezer zij hier een opsomming bespaard van de meer dan veertig SS-bedrijven met in totaal honderd vijftig werkplaatsen of bedrijven; van de honderden meer of minder bekende en zichzelf respecterende Duitse firma's, instellingen en particulieren (onder wie Pohl en Himmler) die misbruik hebben gemaakt van machteloze slaven, die ternauwernood tot het verrichten van arbeid in staat waren. Het noodlot van de gevangenen was de dood of uitzichtloze uitputting. En de laatste fase van de chaos moest toen nog beginnen.

HET LEVEN
IN DE CONCENTRATIEKAMPEN

DE SCHIJN VAN LEVEN

DR. A. J. W. KAAS

Het concentratiekampleven begon op het ogenblik waarop de gevangenen uit de trein of de vrachtauto geladen werden, die hen in de buurt van een kamp had gebracht. De SS had, juist als vroeger de SA, de gewoonte om de pas aangekomen gevangenen dadelijk te onderwerpen aan een op intimideren berekende ontvangstceremonie. Zij werden veelal mishandeld, moesten de vaak lange weg naar het kamp in looppas afleggen en daarna urenlang staan om de vele formaliteiten — gefotografeerd worden, ingeschreven worden, geteld worden en eventueel op vakmanschap getest worden — te ondergaan. Na deze registratie werden de gevangenen naar de doucheruimten gebracht, waar zij alles moesten afgeven wat zij bij zich hadden.

De gedeporteerden moesten zich ontkleden en hun bezittingen inleveren. Na kaalscheren en intensieve controle kregen zij kampkleren.

Zij moesten hun kleren en hun schoenen uittrekken en daarbovenop alle voorwerpen van waarde leggen, zoals ringen — ook trouwringen — horloges, manchetknopen en geld. Alle bezittingen werden geregistreerd, genummerd en in afzonderlijke zakken en zakjes opgeborgen. Daarna volgde een intensieve controle op de aanwezigheid van voorwerpen van waarde in anus, mond, liezen en oksels. Vervolgens werden alle haren, ook oksel- en schaamharen en die van armen en benen, met slecht werkende elektrische tondeuses afgeschoren. Dan kwam

de douche, gevolgd door een duik in een grote bak met desinfecterende vloeistof. Na vluchtig afdrogen met voddige handdoeken werden allen naakt naar de *Bekleidungskammer*, het klerenmagazijn van het kamp, gejaagd, waar zij het hoogstnodige aan kleding kregen. Oorspronkelijk droegen de gevangenen een *Zebra-Anzug*, een blauw-wit gestreept pak, in de zomer van katoen, in de winter van kunstwol. Het was een soort pyjama, waaroverheen 's winters een dunne jas van dezelfde stof werd gedragen. Deze pakken beschermden noch tegen regen noch tegen kou. Maar al sedert begin 1943 werden deze *Zebbras* meestal alleen gegeven aan sommige transporten naar buitencommando's en aan gevangenen die in het ziekenhuis werk-

Mondadori

ten. Zij die daarna binnenkwamen, kregen alleen een bijzonder versleten jasje, een hemd, een broek, een pet en een paar linnen schoenen met houten zolen, die nooit pasten. Onderbroeken, sokken en zakdoeken waren niet beschikbaar.

In de laatste jaren werden in Buchenwald alle *Neuzugänge* — pas in het kamp aangekomenen — in het zogenaamde quarantainekamp ondergebracht. Het eten in deze afdeling was nog veel slechter dan in de rest van het kamp; het was er zo vol, dat ieder niet meer dan een hoogstens vijfendertig centimeter brede slaapruimte had, en het krioelde er van de vlooiën, die in de slechte matrassen — hoogstens vier centimeter dik,

hebben tot februari 1945 dienst gedaan. In de barakken waren geen WC's en de latrinegebouwen — met stinkende faecesputten, waarboven aan iedere kant een zitbalk was aangebracht en met urinegoten langs beide lengtemuren — lagen zo ver van de barakken verwijderd, dat diarreelijders vaak hun ontlasting niet konden ophouden totdat zij de latrines bereikt hadden. En omdat er maar zelden water was en geen zeep, bleef zo'n darminfectie voortwoekeren.

Ondanks de ontberingen zou het leven in de quarantaineafdeling veel draaglijker geweest zijn, als de bevolking ervan niet had bestaan uit nieuwelingen, die zich nog niet aangepast hadden aan de levensomstandigheden waarin zij

dood voor de bestolene, omdat het onmogelijk was aan andere schoenen te komen.

Als zij werden gevonden, werden dieven door de gevangenen zeer zwaar gestraft. Zij werden bijvoorbeeld urenlang op een tafeltje gezet met in iedere hand een emmer water, en als zij er door vermoeienis af vielen, werden zij met koud water overgoten om hen weer bij te brengen, zowel in de zomer als bij twintig graden vorst. Bovendien kregen zij een pak slaag, dat duidelijke sporen achterliet.

De straffen die de SS vooral in de eerste jaren van het bestaan van de concentratiekampen uitdeelde, waren vaak geen echte straffen, omdat er geen overtreding van de regels had plaats-

gevuld met houtwol en overtrokken met stof, geweven van papiervezel — bij duizenden aanwezig waren. De barakken waren van hout — vroegere paardestallen naar men mij zei — met ramen alléén in de nok en met aan voor- en achterkant enorme deuren. De slaappleaatsen waren langs de lengtewanden vier hoog opgetrokken, in het midden stonden ruwe tafels met banken zonder leuning. Er was nooit zoveel plaats, dat allen tegelijk konden zitten, en evenmin waren er zoveel etensbakken, dat allen tegelijk konden eten, zelfs niet als telkens twee man één etensbak kregen. Als de barakken te vol raakten, werden grote tenten opgezet, die noch tegen wind noch tegen regen en sneeuw voldoende beschutting boden. Deze tenten

Twaalf tot veertien uur per dag werken met onvoldoende eten. Het klimaat was meestal slecht en de kleding zeker niet afdoende.

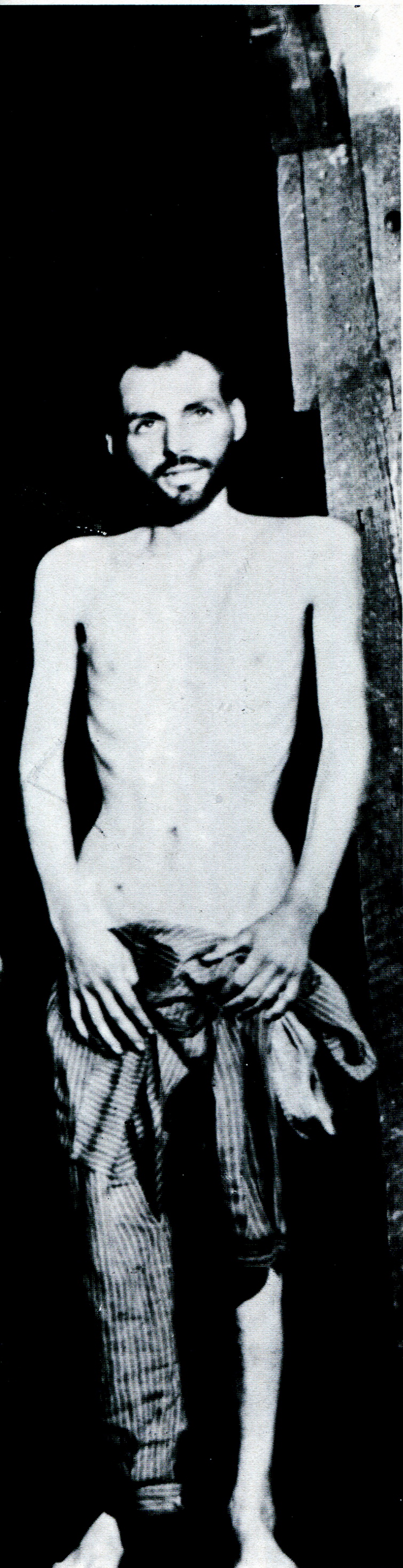
terechtgekomen waren. Omdat zij elkaar nog niet kenden en verschillende talen spraken, konden zij geen coherente groep vormen om een efficiënte verdediging op te bouwen tegen de dagelijks voorkomende diefstallen. Het enige verdedigingsmiddel dat de enkeling kon toepassen, als hij ging slapen, was de rest van zijn broodrantsoen samen met zijn schoenen in zijn jasje te wikkelen — niet lettend op nattigheid en modder — en het geheel dan als hoofdkussen te gebruiken. Maar heel vaak verdwenen deze 'hoofdkussens' toch en dit betekende vaak de

gevonden, maar pogingen om de gevangenen te intimideren en te kwelen. Ze werden vaak collectief toegepast. De SS-man die op een willekeurig ogenblik verscheen en een heel werkcommando tot uitputtens toe met zware lasten in looppas liet lopen, noemde zo iets ten onrechte 'straffen'. In het jaar waarin ik in Buchenwald was, heb ik slechts éénmaal drie mannen in het openbaar op de appelplaats zien ophangen, nadat duidelijk gezegd was dat zij een poging tot ontvluchten hadden gedaan. Maar het overgrote deel van de executies speelde zich in het verborgene af. Zelfs werd de voltrekking van doodstraffen gecamoufleerd. Zo werd na het geallieerde bombardement op Buchenwald in september 1944 door de SS meegedeeld dat

Ernst Thälmann, de vroegere voorzitter van de *Kommunistische Partei Deutschland*, bij dat bombardement was omgekomen. In werkelijkheid was hij op de dag van het bombardement naar Buchenwald gebracht en daar ter dood gebracht.

In de eigenlijke vernietigingskampen, waar de SS beschikte over gaskamers of over auto's die voor vergassing gebruikt konden worden, werden alle executies met deze installaties uitgevoerd. In Buchenwald werden hiervoor op drie plaatsen andere methoden gebruikt. Politiek geschoolde Russische krijgsgevangenen werden als gevaarlijk beschouwd en in vrij grote aantallen tegelijk doodgeschoten in de 'paardestal', een naast de manege gelegen en uitsluitend voor liquidatie van gevangenen ingerichte ruimte. Dit gebouw lag buiten de prikkeldraadomheining van het kamp en de doden werden in speciale vrachtauto's direct naar het crematorium gebracht. De tweede executieruimte lag onder het crematorium; aan speciaal daartoe in de muur aangebrachte haken werden hier soms gevangenen opgehangen. De derde ruimte lag in een zijvleugel van het poortgebouw. Het was de zogenaamde bunker, waarin de zwaarbestraften gevangen gehouden en vaak afgrijselijk mishandeld werden. Soms werden ze ook gedood door het hoofd van deze gevangenis, een bijzonder sadistische *Hauptscharführer*.

Een zeer gevreesde straf in Buchenwald was ook het ophangen van mensen aan hun stevig op de rug samengebonden handen. Deze straf was berucht, omdat spieren en gewrichten van de armen er blijvend letsel door opliepen, vooral wanneer het ophangen lang duurde. Maar in het laatste jaar van het bestaan van het kamp heb ik deze straf nooit meer zien voltrekken. Vroeger werden de kleinste overtredingen bestraft. Niet model of te laat groeten, het hebben van te vuile of te schone schoenen (dit laatste duidde op luiheid) en het te vroeg of te lang naar de WC gaan gaven de SS aanleiding om zwaar te mishandelen.

Reeds de eerste dagen na aankomst in het kamp werden de meeste gevangenen ingedeeld bij een *Arbeitskommando*. Nieuwelingen kregen vrijwel altijd werk in de openlucht. Het werk was vrij zwaar, terwijl het nog verzwaard werd door het slechte klimaat waarin het verricht moest worden, door de slechte kleren en schoenen en door onvoldoende eten.

Na korte tijd volgde dan de overplaatsing naar het grote kamp. Deze overplaatsing betekende een verbetering, want de meeste barakken waren van steen, zij hadden vier woonzalen en vier slaapzalen met in drie verdiepingen gebouwde britsen (door plaatsgebrek lagen vijf man op drie britsen) en in die barakken bevonden zich waslokalen en WC-afdelingen. Doordat er echter een chronisch tekort aan water was, waren de WC's vaak verstopt.

Hoewel de kampen naar de strengheid van hun regime in groepen waren onderverdeeld, verschilden de minder strenge categorieën onderling weinig, temeer omdat gevangenen, be-

Links: bij de bevrijding van het concentratiekamp Buchenwald op 11 april 1945 troffen de Amerikanen deze uitgeputte en sterk vermagerde mannen op hun britsen aan.

stemd voor lichtere en zwaardere kampen, in hetzelfde kamp gevangenzaten. In de strengste groepen waren de vernietigingskampen onderbracht. In alle gewone concentratiekampen werd ongeveer twaalf tot veertien uur per dag gewerkt, terwijl de dagen door de appels nog met minstens anderhalf uur werden verlengd. Voor de maaltijden bleef heel weinig tijd over, ook al omdat het uitdelen van het eten in de overvolle barakken lang duurde. In vroegere jaren werden de appels bij wijze van straf urenlang gerekt, terwijl ook de telling vaak niet klopte, maar later werd dat iets beter. Vaak had men tekort aan slaap, doordat er te weinig ruimte was.

De gevangenen vormden een zeer heterogene groep. Niet alleen politieke tegenstanders van het nationaal-socialisme werden in concentratiekampen opgesloten, maar ook criminelen, Jehova's getuigen, joden, asocialen (die vaak die naam niet verdienden) en homoseksuelen, waar intensief jacht op gemaakt werd.

Toen de *Totenkopfverbände* de leiding over de concentratiekampen hadden overgenomen, werd het dagelijkse bestuur (aanvankelijk onder toezicht van de SS) overgedragen aan een groep gevangenen. Deze groep bestond soms uit criminelen (groen) van de *befristete Vorbeugungshäftlinge* (preventief gevangen gehouden recidivisten, die hun straf al hadden uitgezeten en die in sommige kampen de letters BV op hun kenteken droegen en daarom *Berufsverbrecher* — beroepsmisdadigers — werden genoemd). Soms ook werden voor deze functies politieke gevangenen gekozen, zodat dan de oudste tegenstanders van de nationaal-socialisten, namelijk communisten en enkele sociaaldemocraten de leiding kregen. Deze leidende groep had allerlei voorrechten ten opzichte van de gewone gevangenen, zoals beter eten en betere kleding.

Buchenwald was na 1939 met een kleine onderbreking een typisch 'rood' kamp. Met veel moeite hebben de politieke gevangenen er de macht veroverd. In het algemeen was het leven voor de gewone gevangenen in 'rode' kampen veel draaglijker dan dat in 'groene'. Hoewel de rode leiding zich in materieel opzicht niet te kort deed, hield zij de kameraadschap in stand, vermeerde zij willekeur en nodeloze wreedheden en was zij onomkoopbaar. In verantwoordelijke functies poogde zij de beste mensen te plaatsen, ook tegen de wil van de SS in. Daardoor was haar werk bijzonder zwaar, temeer omdat zij de belangrijkste SS-officieren telkens moest omkopen.

De medische verzorging is in de vernietigingskampen door de SS gesaboteerd en in de door criminelen geleide kampen onvoldoende ontwikkeld. In de politieke kampen was de gehele leiding van het ziekenhuis in handen van zeer ervaren gevangenen. De medici speelden veelal een ondergeschikte rol. De SS heeft zich heel lang tegen het ontstaan en de groei van de ziekenhuizen verzet, maar bleek niet in staat weerstand te bieden aan de omkoping op grote schaal, die de gevangenen in ruil voor ziekenhuisinrichting boden. Dat omkopen gebeurde door prominente gevangenen, die daarvoor zowel levensmiddelen gebruikten als bijvoorbeeld brandewijn, die zij tegen levensmiddelen ruilden met vrije arbeiders en corrupte, lagere SS'ers. De belangrijkste taak van de medici was

diagnoses te stellen, want zelfs het uitdelen van medicijnen gebeurde meestal door de leiders van de afdelingen. Dit is alleszins begrijpelijk. Want er waren bijzonder weinig medicijnen en de leiders van het ziekenhuis zorgden ervoor dat zij gegeven werden aan mensen die zij als betrouwbaar kenden. Chirurgische ingrepen aan armen en benen (die vaak verricht moesten worden, omdat vrijwel alle kleine wondjes abscessen vormden) werden — ook nadat artsen in het ziekenhuis toegelaten waren — nog steeds (en vaak zeer goed!) door niet-medici gedaan, die deze vaardigheid tijdens hun gevangenschap hadden verworven. Slechts de buikchirurgie werd soms door SS-artsen en soms door chirurgen uit de rijen van de gevangenen bedreven.

stond. Maar ik geloof niet dat de SS vermoedde dat de gevangenen over wapens beschikten. Deze wapens (karabijnen, een lichte mitrailleur, pistolen en handgranaten) werden al sinds augustus 1944 verzameld en grotendeels in het ziekenhuis verborgen. Met het bijeenbrengen van die wapens werd na het geallieerde bombardement op Buchenwald, op 24 augustus 1944, een begin gemaakt. Prominente gevangenen zagen toen kans in een wapenkamer in te breken en zich meester te maken van karabijnen, pistolen, handgranaten en munitie. De lichte mitrailleur werd door een gevangene gevonden in een trein en op een brancard het kamp binnengesmokkeld. Verder werden uit de bij Buchenwald behorende wapenfabriek voort-

nationaliteiten zitting hadden. De uitvoering van dit verzet zou gebeuren door een zeer goed getrainde, betrouwbare groep van velerlei nationaliteit, ter sterkte van ongeveer duizend man. In de laatste maanden voor de bevrijding rekenden goed geïnformeerde gevangenen erop dat de bewakingstroepen van het kamp niet zouden ingrijpen, maar het was een open vraag of Himmler op het laatste ogenblik geen troepen zou sturen om de gevangenen te dwingen, ofwel het kamp zou laten bombarderen. Bij de bevrijding is inderdaad gebleken dat de kamp-SS niet hard meer optrad. Door de *Gestapo* in Weimar werd toen wel het bevel gegeven zesenvestig door de SS belangrijke geachte gevangenen te executeren. Maar toen

KZ-Museum Dachau

Een groot percentage van de gevangenen was niet alleen ondervoed, maar ook ziek. Darm-infecties en tuberculose kwamen veel voor. Vlektyfus dook telkens opnieuw op, vooral wanneer transporten met veel klierluizen waren binnengekomen. Gevangenen uit landen waar een strenge hygiëne werd gehandhaafd, zoals Denemarken, bleken zeer gevoelig voor banale infecties zoals roodvonk en difterie.

In de meeste kampen is langzaam en moeizaam een illegale gevangenenorganisatie tot stand gekomen, vooral in die kampen waar de 'roden' de leiding hadden. Het is niet denkbaar dat de SS niets geweten zou hebben van de illegaliteit in Buchenwald. Het was duidelijk dat onder andere achter de omkoppingen een organisatie

De Duitsers schoten in concentratiekampen ook gevangenen dood, zogenaamd tijdens een vluchtpoging. Van vluchten in Dachau kon op deze foto nauwelijks sprake zijn geweest.

durend onderdelen van pistolen en karabijnen het kamp binnengesmokkeld. En tenslotte vervaardigden de gevangenen met behulp van brandstoffen uit de apotheek zogenaamde *Brandflaschen*, een soort molotowcocktails. Al deze wapens waren bestemd om weerstand te bieden, als de SS zou overgaan tot totale evacuatie van het kamp vlak voor de bevrijding. Deze plannen tot verzet waren gemaakt door het 'internationale *Lagerkomitee*', waarin grotendeels communistische en enkele sociaal-democratische vertegenwoordigers van vrijwel alle

deze gevangenen zich na een bevel van de SS niet meldden en enig zoeken vruchteloos bleef, werd niet verder gezocht en werd begonnen met de gedeeltelijke evacuatie van het kamp. En toen ook de joden die naar de appelplaats waren geroepen, niet verschenen, nam de kamp-SS geen werkelijk harde maatregelen.

Achteraf is gebleken dat het *Lagerkomitee* zich tegen een gedeeltelijke evacuatie weinig verzet heeft, zolang geen als betrouwbaar bekende kameraden geëvacueerd dreigden te worden. Een werkelijke zelfverdediging zou in het overvolle kamp, waarin vóór de bevrijding 47.000 gevangenen zaten, onmogelijk zijn geweest. Want onder hen waren te veel onbetrouwbare elementen en bovendien was in het overvolle kamp het gevaar voor een paniek te groot.

MENSEN ALS PROEFDIEREN

J. MENGES

Op 4 juni 1942 stierf in Praag aan de gevolgen van een aanslag Reinhard Heydrich, protector van Bohemen en Moravië en daarnaast leider van het *SS-Reichssicherheitshauptamt*. Hitler noemde het verlies van Heydrich 'een verloren slag van een omvang als we tot dusverre niet hebben meegemaakt'. Professor Theodor Morell, de lijfarts van de Führer, plaatste een andere opmerking: als er voor Heydrich een sulfonamidepreparaat was gebruikt, zou de afloop van zijn ziekbed wellicht anders zijn geweest.

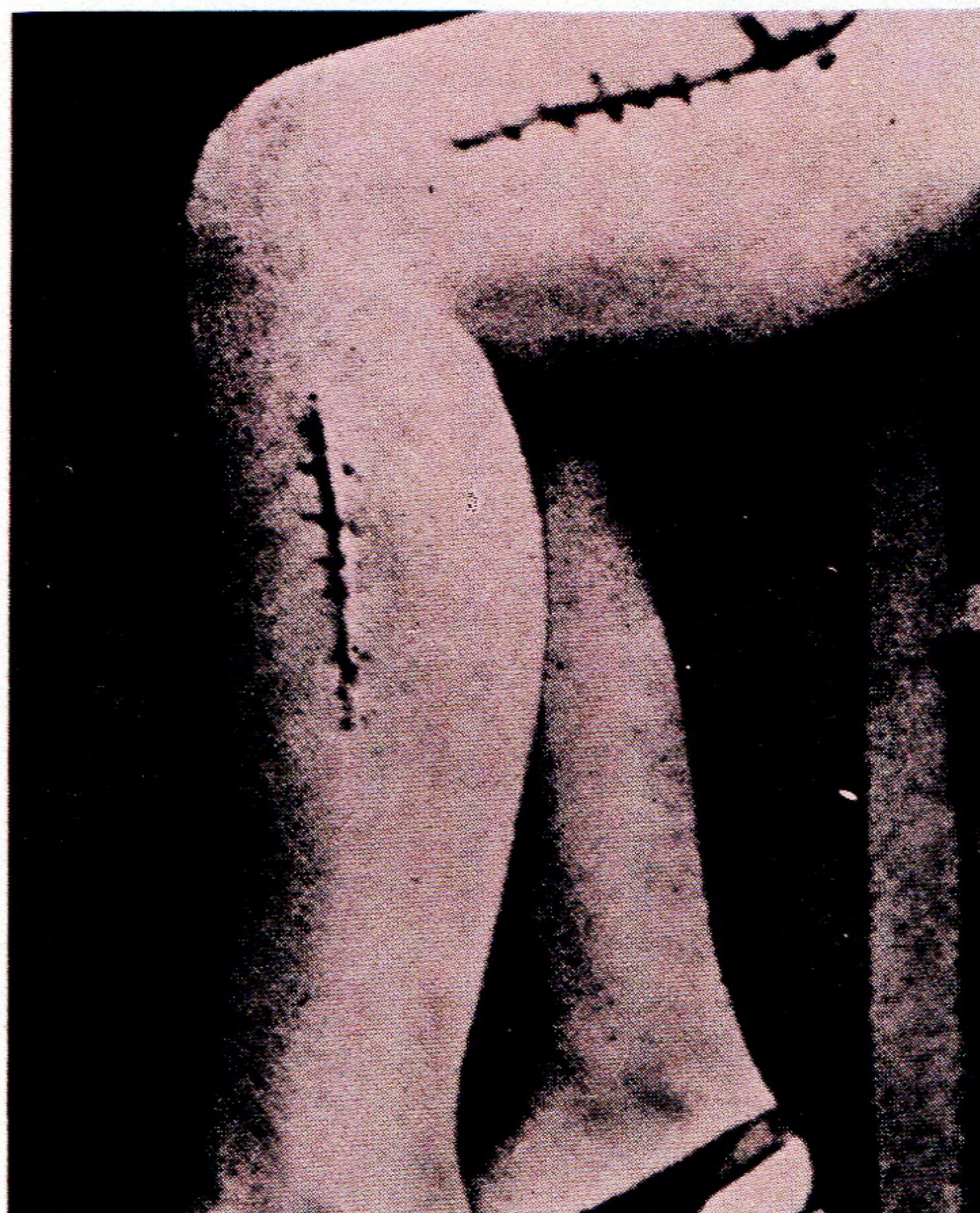
Professor Karl Gebhardt, de lijfarts van Himmler en chirurgisch adviseur van de SS, voelde zich door deze kritiek ernstig gefrustreerd. Hij was het immers die in Praag de leiding had over Heydrichs behandeling (de operatie zelf werd verricht door twee Praagse chirurgen). Gebhardt was inderdaad geen voorstander van sulfonamidepreparaten; hij vreesde onder meer dat door het gebruik van deze middelen de chirurgische wondbehandeling op het tweede plan zou raken.

Sulfonamiden kwamen nog om een andere reden in de discussie. In de Sowjetunie stierven vele Duitse soldaten aan wondinfectie; terwijl de wapens steeds moderner werden, leken de medische technieken aan het front eeuwig dezelfde te blijven. Zouden sulfonamidepreparaten hier geen oplossing kunnen bieden? Gebhardt combineerde zijn ideeën inzake dit militair-medische probleem met een reactie op zijn eigen frustraties: het lukte hem de leiding te krijgen van een reeks sulfa-experimenten in het vrouwenkamp Ravensbrück.

De SS-artsen van dit kamp maakten van een aantal Poolse vrouwen proefkonijnen door in het onderbeen langs chirurgische weg wonden aan te brengen en deze te infecteren met bacteriecultures. Om de frontomstandigheden te benaderen werden in een later stadium zelfs glas- en houtsplinters in de wond gebracht. Het hoeft geen verbazing te wekken dat verscheidene gevangenen als gevolg van deze proeven overleden. Bovendien was ook de zorg na de 'operaties' bedroevend: het verband werd niet of nauwelijks verwisseld. Een Poolse arts, dr. Zophia Maczka, indertijd werkzaam als hulpkracht in de röntgenafdeling van Ravensbrück, vertelde hierover: 'Als deze meisjes de experimenten overleefden en pijnen leden, als hun beenwonden etterden en ze niet stierven, kregen ze van tijd tot tijd, net naar het uitkwam, nieuw verband. De ene keer moesten ze drie dagen wachten, de andere keer veertien dagen. In de kamer hing een ongelooflijke stank van etter. De meisjes wachtten op hulp. 's Nachts was er

Deze opnamen werden gemaakt in Ravensbrück, het vrouwenkamp waar SS-artsen onder leiding van prof. Karl Gebhardt een aantal Poolse vrouwen infecteerden met bacteriën.

geen verplegend personeel. Ze moesten elkaar helpen.'

De verschrikkingen die deze meisjes moesten ondergaan, leverden alleen Gebhardt voordeel op: hij meende te mogen constateren dat er geen verschil in genezingskans bestond tussen patiënten die met sulfa waren behandeld, en die welke geen behandeling hadden gekregen. Voor frontinfecties, met name voor de beruchte gasflegmone, bleef de chirurgische behandeling zoals die tot dan toe werd toegepast, nog steeds de belangrijkste.

Gebhardts experimenten werden bepaald niet geheim gehouden voor de rest van de medische stand in het Derde Rijk. Duitse medici werden in mei 1943, tijdens een bijeenkomst in Berlijn, op de hoogte gebracht van de proeven in Ravensbrück. Dr. Fritz Fischer, Gebhardts rechterhand, hield een referaat waarin hij het verloop van de proeven omstandig uiteenzette en er geen geheim van maakte dat de proefpersonen gevangenen waren en dat er onder hen ook slachtoffers waren gevallen. Tot de deelnemers van de bijeenkomst behoorden prominenten van de Duitse medische wereld. Een vastberaden protest had de proeven op mensen wellicht kunnen stoppen of beperken. Uit getuigenverklaringen komt echter één onthullend feit naar voren: er heeft geen woord van protest geklonken. Een van de deelnemers verklaarde na de oorlog: 'De vergadering bestond bijna volledig uit wetenschapsmensen van naam, vooral universiteitsprofessoren; ze waren minstens leiders van afdelingen van grote ziekenhuizen of actieve militaire artsen uit de hoogste regionen. Naar mijn thans eerlijk uitgesproken mening was het de plicht geweest van alle meer dan tweehonderd aanwezigen hun stem tegen de proeven te verheffen.'

Maar de Duitse artsenstand heeft zijn stem niet laten horen. Toen niet, tegen de experimenten in Ravensbrück, maar evenmin tegen andere proeven op gevangenen, die op vele plaatsen en om de uiteenlopendste redenen werden uitgevoerd.

Om een vaccin tegen malaria te vinden werden in het kamp Dachau honderden gevangenen, uiteraard zonder hun toestemming, met de ziekte besmet. Muggen uit de Krim, de Pontijnse moerassen of uit de tropen werden gebruikt om de 'gastheren-gevangenen' over te leveren aan een malaria-aanval. Enige tientallen gevangenen overleefden de experimenten niet; ze vielen óf ten offer aan de ziekte zelf óf aan de lichamelijke uitputting die van een malaria-aanval het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

gevolg is. De leider van het onderzoek, de erkende malariadeskundige prof. Claus Schilling, werd na de oorlog voor zijn daden ter dood veroordeeld en terechtgesteld.

De zin van dit onderzoek, met nazi-ogen bezien dan, bestond uit de mogelijkheid malaria-patiënten een betere behandeling te geven. De Duitse soldaten, door Hitler over grote delen van Europa en Noord-Afrika uitgezonden, werden vaak het slachtoffer van deze ziekte. Oorlogsomstandigheden waren ook voor andere experimenten de directe aanleiding. Zo werden in het concentratiekamp Buchenwald vele gevangenen met vlektyfus besmet om verschillende vaccins te kunnen testen. Het Duitse leger werd tijdens zijn opmars in Polen en de Sowjetunie veelvuldig met vlektyfus geconfronteerd en had er ook ernstig onder geleden. Vóór de oorlog was vlektyfus in Duitsland een vrijwel onbekende ziekte, maar de opmars in het oosten, de daarmee samenhangende, slechtere hygiënische omstandigheden en vooral ook de grote aantallen Russische krijgsgevangenen brachten de ziekte tot binnen de grenzen van het *Reich*. Het Hygiënisch Instituut van de *Waffen-SS* in Berlijn gaf aan dr. Erwin Ding-Schuler opdracht de verschillende vaccins die in aanmerking kwamen, op hun beschermende waarde te onderzoeken. In Buchenwald werd een vlektyfusafdeling opgericht om de ziekte te kunnen bestuderen. Een groot aantal gevange-

Boven: prof. dr. Karl Gebhardt, de lijfarts van Himmler, die na de dood van Heydrich de leiding kreeg van de sulfa-experimenten in het vrouwenkamp Ravensbrück.

Rechterpagina: een gevangene uit Dachau, die in een drukkamer is blootgesteld aan een onderdrukproef en daaraan is overleden. Deze proeven werden geleid door dr. Rascher, die later ook koude-experimenten verrichtte.

nen werd, voor een deel na voorafgaande vaccinatie, met vlektyfus besmet. Alle besmette proefpersonen werden ziek; de niet-ingeënte controlegroep het ernstigst, de gevaccineerden het lichtst. Overigens vielen onder beide categorieën vele slachtoffers. De oud-gevangene dr. Eugen Kogon spreekt van honderd achteenvijftig doden en merkt op dat de wetenschappelijke waarde van het onderzoek vrijwel nihil was: de frontomstandigheden werden bij de proeven nauwelijks nagebootst en in sommige gevallen spotten de SS-artsen zelfs 2 cc hoogbesmet bloed in de aders van hun slachtoffer — een concentratie die zelfs onder de slechtste hygiënische omstandigheden ondenkbaar is. Slechts bij één serie proeven werden met de inenting goede resultaten verkregen: de ingeënte gevangenen werden nauwelijks ziek, terwijl in de niet-gevaccineerde controlegroep negen van de twintig proefpersonen stierven. Ook de resultaten van

deze proeven werden besproken in vergaderingen van vooraanstaande deskundigen. Slechts een van hen protesteerde: prof. Gerhard Rose van het befaamde Robert-Kochinstituut in Berlijn liet duidelijk zijn afkeuring blijken. Binnen het jaar waren Roses bezwaren echter verdwenen en deed hij in Buchenwald zelf proeven op gevangenen. Zijn experimenten kostten zes mensen het leven.

En zo werden in vele concentratiekampen *Häftlinge* misbruikt om het strijdende Duitse leger bij zijn medische problemen behulpzaam te kunnen zijn. De proeven inzake besmettelijke geelzucht waren bedoeld om het virus te isoleren dat deze ziekte veroorzaakt en er een vaccin tegen te vinden. Vooral in het zuiden van de Sowjetunie leed de Duitse gevechtskracht sterk onder het epidemisch karakter van deze vorm van geelzucht: sommige compagnieën hadden in zes weken een uitval van zestig procent. De brief waarin Himmler toestemming wordt gevraagd tot het nemen van de proeven (en het ter beschikking stellen van gevangenen), is bewaard gebleven, evenals die waarin Himmler voor de experimenten Poolse joden aanbiedt. Van de experimenten zelf zijn echter geen documenten teruggevonden.

Veel lijdende wachtte ook de gevangenen uit het kamp Dachau, die ten gerieve van de *Luftwaffe* geselecteerd werden voor experimenten inzake redding uit grote hoogte (onderdrukproeven) en voor het onderzoek naar de gevolgen van het langdurig blootgesteld zijn aan lage temperaturen. Beide reeksen proeven hadden tot doel de overlevingskansen vast te stellen van vliegers die werden neergeschoten of op andere wijze verongelukten. De omstandigheden op grote hoogte werden nagebootst met behulp van een drukkamer. De experimenten werden uitgevoerd door dr. Sigmund Rascher. In zijn rapporten aan Himmler gaf hij hoog op van de wetenschappelijke waarde van zijn proeven: 'Voor de wetenschap zullen geheel nieuwe resultaten geboekt worden en voor de luchtvaart totaal nieuwe gezichtspunten gevonden.' Voor de gevangenen waren de resultaten maar al te vaak minder plezierig. 'Na vijf minuten traden krampen op, tussen zes en tien minuten werd de ademhaling sneller en raakte de proefpersoon bewusteloos; tussen elf tot dertig minuten daalden de ademhalingsbewegingen tot drie per minuut en hielden daarna geheel op', aldus Raschers verslag over een proef op een gezonde, zevenendertigjarige jood. Groot was Raschers enthousiasme, toen bij de onmiddellijk daarna uitgevoerde sectie bleek dat het hart nog geruime tijd doorging met kloppen. Himmler was evenzeer onder de indruk en adviseerde Rascher met zijn proeven door te gaan. 'Zou het niet mogelijk zijn zulke proefpersonen weer tot leven te brengen?', vroeg de *Reichsführer SS* zich af en hij toonde zich erg humaan door eraan toe te voegen: 'Zou een dergelijke proef lukken, dan spreekt het vanzelf dat de ter dood veroordeelde tot levenslange gevangenisstraf begnadigd wordt.' Volgens Walter Neff, voormalig gevangene en hulp van Rascher, verloren bij de 'hoogteproeven' zeventig tot tachtig mensen het leven.

In 1942 begon Rascher na overleg met Himmler een nieuw onderzoek op gevangenen. Het doel was nu om na te gaan hoe lang een mens tegen

KZ-Museum Dachau

0

OPERATIE ONDER DWANG

'Wat gebeurde er, toen u bij een dokter werd gebracht?'

'Een bewaker liet me uit de cel en gaf me over aan een SS'er. Dezelfde dag nog werd ik onderzocht door Trommer, en toen ik weigerde me te laten opereren, smeten ze me op een bed.'

'De eerste keer dat u bij Trommer was, heeft u geweigerd en er gebeurde niets. En de tweede keer?'

'Trommer zei dat hij me geen pijn zou doen, en

wierp me op een bed. Ze gooiden me ether in het gezicht.'

'Heeft u geprobeerd u te verdedigen?'

'Ja, zo goed ik maar kon.'

'Hebt u toen het bewustzijn verloren?'

'Ja.'

'Waar was u toen u weer bijkwam?'

'In een cel, met mijn zuster, die ook was geoperd'

'Heeft u kunnen ontdekken wat voor operatie men u had laten ondergaan?'

'Nee, alleen bei m'n benen waren gespalkt.'

'Heeft u na de operatie veel pijn geleden?'

'Zodra ik bij kennis kwam, voelde ik een bijna ondraaglijke pijn in beide benen.'

'Kreeg u iets om de pijn te verzachten?'

'Helemaal niets.'

'Hebben ze u nog eens naar de operatiezaal gebracht?'

'Ja, ik ben na die eerste keer nog twee maal geoperd.'

(Uit: 'Le dossier des SS', door Reimund Schnabel — Paris 1967)

grote koude bestand was; in zee gestorte vliegers zouden met de resultaten van deze experimenten wellicht hun voordeel kunnen doen. De proefpersoon werd in volledige vliegeruitrusting in een bad gedompeld. De temperatuur van het water schommelde tussen $2\frac{1}{2}$ en 12°C ; de lichaamstemperatuur van de slachtoffers werd regelmatig opgenomen. Rascher was er snel achter dat bij een rectaaltemperatuur van minder dan 30°C een snelle dood te verwachten was. De verkregen gegevens werden in oktober 1942 aan een honderdtal medici meegedeeld tijdens een bijeenkomst in Neurenberg. Hoewel de aanwezigen, althans voor een deel, verontwaardigd waren over deze proeven, is er uit hun midden geen verzet gekomen tegen Rascher en

Een koude-experiment in Dachau. De gevangene is, gekleed in de volledige uitrusting van een Luftwaffepiloot, in een ijsbad gedompeld, waarvan de temperatuur schommelt tussen $2\frac{1}{2}$ en 12°C . Artsen bestuderen zijn reacties.

zijn opdrachtgevers. En daar was toch alle reden toe: tachtig tot negentig gevangenen hebben deze reeks proeven niet overleefd.

Op speciaal verzoek van Himmler vonden tenslotte nog 'opwarmingsproeven' plaats. De gevangene werd in een koud bad gelegd tot zijn lichaamstemperatuur was gezakt tot 30°C , waarna op verschillende manieren geprobeerd werd hem weer op te warmen. Himmler had Rascher in een van zijn brieven geschreven zich

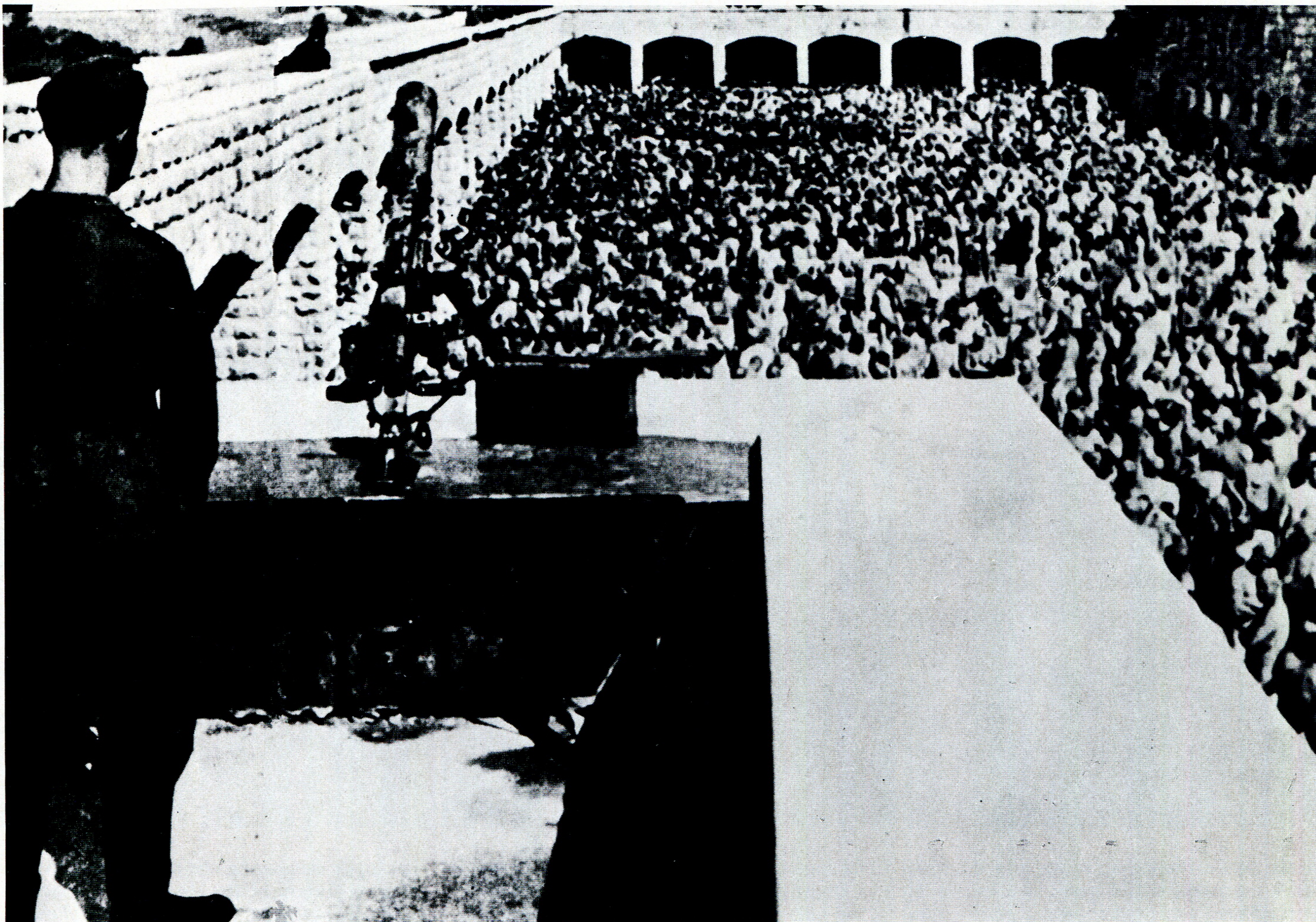
te kunnen voorstellen 'dat een vissersvrouw haar halfbevoren, geredde man bij zich in bed nam en hem zo op temperatuur bracht'. Rascher was wel gevoelig voor deze suggestie en liet de halfbewusteloze, verkleumde gevangenen met een of twee naakte vrouwen in bed liggen. Voor dit doel werden bordeelmeisjes uit Ravensbrück gebruikt en Rascher kon constateren dat geslachtsgemeenschap een even gunstige uitwerking had als een heet bad. Er zouden nog vele andere proeven beschreven kunnen worden. Dit te doen heeft echter weinig zin, want steeds is de conclusie dezelfde: mensenlevens hadden voor de nazi's geen enkele betekenis, als ze nodig waren om vermeende Duitse belangen te dienen.

DE PSYCHOLOGIE VAN DE
CONCENTRATIEKAMPGEVANGENE

HET RIJK VAN DE DOOD

DR. E. A. COHEN

Tot aan het betreden van het concentratiekamp ervoeren politieke gevangenen en joden de Duitse terreur geheel verschillend. De eersten waren opgepakt als actieve tegenstanders van het nationaal-socialisme; bij verhoren pasten de Duitsers de verschrikkelijkste martelingen op hen toe. Voor hen was het concentratiekamp een opluchting: politieke gevangenen werden als regel niet meer gemarteld. Zij wisten waarom zij in het KZ waren en zij wisten hun gezinnen thuis. De joden daarentegen waren systematisch tot *out-cast* gemaakt. Zij leefden in een voortdurende angst; bijna elke dag bracht nieuwe ellende: onder voortdurende bedreiging met het concentratiekamp ontnamen de Duitsers de joden hun werk, bezit, huis, maatschap-

Voor elke concentratiekampbewoner waren de appels die dagelijks terugkeerden, een nachtmerrie. De duur van de appels varieerde van enkele uren tot soms achttien uren, zoals hier in Mauthausen het geval was.

pelijk verkeer, recreatiemogelijkheden enzovoort. Het kon gebeuren dat zij in enkele dagen vanuit hun woonplaats via Westerbork aankwamen in Auschwitz of Sobibor. Dit overkwam hun om wat zij waren: joden.

De ontvangst in het concentratiekamp (door Kogon de *Empfangszeremonie* genoemd) overtrof elk voorstellingsvermogen. De metamorfose van burger in *Häftling*: afnemen van kle-

ren en persoonlijke bezittingen, kaalknippen, tatoeëren van het gevangenennummer op de linkeronderarm (uitsluitend in Auschwitz), douchen — waarbij niemand dacht dat er geen water uit de douches zou komen — het aandoen van toegeworpen *Häftling*-kleren, dit alles ging gepaard met veel schreeuwen en slaan door de SS'ers. Voor de joodse gevangenen kwam er nog een alles overweldigend psychotrauma bij: alle familieleden die bij aankomst door de Duitse arts naar 'de andere kant' waren verwezen, leefden niet meer.

Men kan, aldus Krystal, slechts een beperkte hoeveelheid verdriet verwerken zonder psychotisch te worden. Als deze grens wordt bereikt,

rest bijvoorbeeld als uitweg het gebeuren te *ontkennen*. Een ander psychisch verdedigingsmechanisme is de *acute depersonalisatie*. Ik heb dit bij mijn aankomst in het kamp Amersfoort bij mijzelf kunnen waarnemen: toen ik het droevige schouwspel van het binnenrukken van de werkcommando's zag, constateerde ik een duidelijke splijting van mijn persoonlijkheid; ik had het gevoel dat ik er niet bij hoorde, dat het mij niet aanging. Het was 'alsof ik het geheel door een luikje bekeek'. Van enig meegevoel met de binnentrekkende gevangenen was geen sprake.

Lifton bestudeerde de invloed van de atoombom op de overlevenden in Hiroshima. Bij deze

de hij een botsing met hen te vermijden. Voor de meeste gevangenen waren deze verdedigingsmechanismen een onderdeel van de *initiële shock*. In dit stadium had de gevangene een verlaagde bewustzijnsgraad, was hij minder alert, waren zijn automatische reacties traag, met als gevolg dat hij spoedig ten onder ging. De opzet van de Duitsers was de persoonlijkheid van de gevangene te kraken door hem van iemand tot niemand te maken: zijn naam werd hem afgenomen, hij was een nummer geworden, gelijk een dier van een kudde werd hij geteld, en als het aantal klopte, was de SS tevreden. Wie achter die nummers staken, was van geen belang. De gevangenen namen dit over door op te gaan in de anonieme massa volgens

gaan, een beschermende functie verliezen, in ongenade vallen. Van belang was het missen van de persoonlijke vrijheid, de onbekende duur van de gevangenschap en het nooit-alleen-zijn. Van grote betekenis was, als de *Häftling* beschikte over een geestelijke reserve; hij kon hieruit kracht putten en een motivering vinden over het waarom van zijn aanwezigheid in het concentratiekamp. Verder bezat hij door zijn geestelijke reserve een niet te onderschatten uitwijkmogelijkheid, waar de SS hem nooit kon treffen. Hij behoefde dus niet te gaan teren op zijn herinnering aan het verleden, dat zonder twijfel veel aantrekkelijker was in vergelijking met het KZ; als hij dit wel zou doen, zou zijn innerlijke weerstand verzwakken met als gevolg

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

acute, totale levensbedreiging zou de mens acuut psychotisch zijn geworden, indien hij geen effectief verdedigingsmechanisme te hulp had kunnen roepen. Lifton noemt dit *psychic closing off*, waarmee hij bedoelt dat de mens het vermogen heeft binnen seconden of minuten met meegevoel te stoppen, zich van de dood af te sluiten. Dit fenomeen heeft relatie met de depersonalisatie, maar Lifton wil het apart noemen vanwege het plotselinge optreden van dit beschermingsmechanisme, waardoor de mens de dreiging van de dood kan weerstaan. Maar, merkt Klein op, voor de concentratiekampgevangenen was de *psychic closing off* niet voldoende. Voor de overlevenden van de atoombom was, afgezien van stralingsgevolgen, het levensgevaar na de explosie geweken. Voor de concentratiekampgevangene bleef echter de dreiging door de Duitse machthebbers voortduren; om in leven te blijven dien-

Elk concentratiekamp had zijn werkcommando's. Dagelijks verrichtten de gevangenen binnen en buiten het kamp allerlei werkzaamheden.

de gulden regel van het KZ: niet opvallen. Naast de geestelijke belasting bestond er nog een lichamelijke: honger, ziekte, onvoldoende medische hulp, zwaar, ongewoon werk, te kort aan slaap, geen ontspanning, blootgesteld worden aan alle weersomstandigheden, uitzichtloosheid, de troosteloosheid van de aanblik van de andere gevangenen, waarvan een aantal vrijwel aan hun eind waren, muzelman waren. In tegenstelling hiermee de goedgevoelde, goedgeklede, arrogante SS'ers.

Op de initiële shock volgde het *stadium van de aanpassing*, waarin voorlopig over dood en leven werd beslist. Voorlopig, want in het KZ was men van niets zeker: men kon op transport

dat hij de aanpassing met het kamp niet vond. Van veel belang bij het vinden van die aanpassing was de kracht van de *drift tot zelfbehoud*. Deze is mijns inziens niet bij iedereen even sterk en onder andere afhankelijk van de intensiteit van de *struggle for life* die de mens heeft moeten voeren. Van grote invloed hierop zijn de kinderjaren, waarbij bepalend is of iemand toen alles vanzelf kreeg of niet, zowel materieel als geestelijk. Nu kan ik mij voorstellen dat iemand die door 'noeste' arbeid iets in het leven heeft bereikt, meer geoefend is in de strijd om het bestaan dan iemand die dit niet behoefde te doen. Hierdoor wordt de drift tot zelfbehoud respectievelijk gunstig of ongunstig beïnvloed.

In het pre-KZ-leven bekeek de gevangene de dood als iets dat kón voorkomen, maar waarmee hij normaliter slechts weinig rekening hield. In het concentratiekamp was het tegenoverge-

stelde het geval: hier was de dood normaal en het gedrag ten opzichte van de doden navenant. De dood was geworden tot een alledaags verschijnsel, waarvoor men geen ontzag, geen angst, geen eerbied meer had. In de maatschappij leeft men in 'het rijk van het leven', in het KZ in 'het rijk van de dood'. In 'het rijk van het leven' kan men het leven ontvluchten door zelfmoord te plegen; in 'het rijk van de dood' kan men de dood ontvluchten door te gaan leven, en dit was mogelijk door 'geestelijk' te leven. Dit konden alleen zij doen die een geestelijke reserve bezaten.

Voor hen die deze fase wisten te overleven, eindigde de aanpassingsperiode in het *stadium van het berusten*. De gevangene behoorde dan tot de

serve hebben. Het klassieke voorbeeld hiervan is de kapo, waarbij niet vergeten mag worden dat er ook menselijke kapo's voorgekomen zijn; zij waren helaas uitzonderingen.

De kapo heeft zich volledig aan het kamp aangepast, uiterlijk en innerlijk heeft hij zich geïdentificeerd met de SS. Hij liet het zien door zijn gedrag, kleding, schreeuwen, slaan, de wijze van optreden tegenover zwakken, het schaamteloze 'organiseren', het toepassen van wreedheden à la SS, het eisen van discipline en gehoorzaamheid. De kapo bezat als verlengstuk van de SS een niet te onderschatten macht: hij kon het leven van de *Häftling* ondraaglijk maken, beschermen, hij kon hem in een goed commando brengen. Op vele werkcommando's

Als een gewillig instrument in handen van de leiders van de NSDAP volbracht de SS, zonder morren, zonder tegenspraak of protest, alle taken die haar werden opgedragen; de SS werd dan ook door het militaire tribunaal in Neurenberg tot een misdadige organisatie verklaard.

Maar de SS'er beschouwde zichzelf niet als misdadiger. Het *Über-Ich* heeft als inhoud de stem van de ouders, van de onderwijzers, van de leraren en van de maatschappij. En als dit *Über-Ich* niet anders leert dan '*die Juden sind unser Unglück, die Juden müssen ausgerottet werden*', de Russen zijn minderwaardige mensen, wij SS'ers behoren tot het *Herrenvolk* en vormen hiervan de elite, wij SS'ers voeren alle bevelen

categorie van de 'oude nummers', kreeg voldoende te eten, had een goed commando; hij was '*gesettled*', had zich in het KZ-leven geschikt, wat gemakkelijker werd gemaakt door een verbetering in zijn materiële omstandigheden. Hij was zoveel minder afhankelijk van de leidende figuren in het kamp; velen van deze '*gesettleden*' waren misdadigers, die het tot hoge posities brachten en het in hun leven nog nooit zo goed hadden gehad als thans in het concentratiekamp. Zij vormden een kleiner of groter deel van de vooraanstaanden ('prominenten'), die onder supervisie van de SS de leiding van het kamp, van de werkcommando's, de keuken, de *Blocks* in handen hadden. Zij waren én in methoden én in moraal SS'er geworden. Het is niet juist deze groep gelijk te stellen met de vooraanstaanden; zij zijn wel vooraanstaand, maar niet alle vooraanstaanden behoren ertoe. Zij zijn de cultuurlozen die geen geestelijke re-

Sadisme in Mauthausen: met muziek voorop wordt een man naar de galg geleid. Zijn ontvluchtingspoging bekoopt hij met de dood.

deelde de kapo de middagsoep uit, waardoor hij de *Häftling* kon bevoordelen of benadelen. Hij werd beloond met privileges op alle gebieden en om die te behouden was hij vaak nog strenger dan de SS. Hij is, aldus de kenschetsing van Vrijhof, 'sentimenteel, geil, sluw, wreed en meedogenloos, kruiperig en pronkend'. Hij kent slechts één beperking: de macht van degene die boven hem gesteld is. In de maatschappij botst de kapo voortdurend en als regel bevindt hij zich dan ook óf in de gevangenis óf in een psychopatenasiel. De kapomentaliteit, een verzameling van bijna uitsluitend slechte eigenschappen, heeft zich zelfs in het concentratiekamp beperkt tot een zeer bepaalde groep.

uit zonder hierover na te denken, dan kan men van de SS'ers verwachten dat zij zonder schuldgevoel konden spreken over de massamoorden, over de misdaden tegen de mensheid, want: *zij deden slechts hun plicht*. Daarom kon Rudolf Höss, commandant van het KZ Auschwitz van 1 mei 1940 tot 1 december 1943, rustig verklaren dat ten tijde van zijn commando in Auschwitz minimaal twee en een half miljoen joden werden vergast en dat er bovendien nog een half miljoen *Häftlinge* stierven door ziekte en verhogering.

Maar niet alleen deze Höss beriep zich op het '*Befehl ist Befehl*'; ook anderen, zoals Ohlendorf, leider van de *Einsatzgruppe D*, die negentigduizend joden vermoordde, Joseph Kramer en Keitel, deden dit. En zelfs Goering verklaarde ronduit: 'We hadden een Führerstaat... we moesten de orders van het staatshoofd gehoorzamen.'

KAMPEN OP EIGEN BODEM

A. J. VAN DER LEEUW

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Op 5 januari 1943 werd het *Konzentrationslager Herzogenbusch* door een *Befehl* van de *Reichsführer SS* Heinrich Himmler officieel opgericht. De werkelijke initiatiefnemer was vermoedelijk de *Höhere SS- und Polizeiführer* in Nederland, Hanns Rauter. De hem ondergeschikte *Sicherheitspolizei* had in de gevorderde Nederlandse huizen van bewaring en gevangenen groot gebrek aan ruimte. Het aantal arrestanten nam voortdurend toe en vier gevangenen in een voor één persoon bestemde cel was toch wel het maximum.

Ook was het *Judendurchgangslager* Westerbork te klein om alle nog niet gedeporteerde joden op te nemen. Rauter en zijn medewerkers achtten het dringend noodzakelijk deze joden op te

sluiten, ook als zij voorlopig nog niet naar Polen gedeporteerd konden worden. Zij geloofden namelijk werkelijk dat deze joden een bron van onrust en de voornaamste haard van verzet vormden.

Zo werd op de heide van Vught een nieuw kamp opgericht, dat een 'echt' concentratiekamp zou worden, dus opgenomen in de grote organisatie van de Duitse *Konzentrationslager* en ondergeschikt aan het *SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt* in Berlijn.

Rauter heeft na de oorlog verklaard dat hij ook een kamp in Nederland wenste om beter toezicht op de gevangenen te kunnen houden. De vele doodsbberichten van Nederlandse gevangenen uit de Duitse concentratiekampen, met

name uit Mauthausen, zouden hem hebben verontrust. Enkele bewaard gebleven telegrammen van Rauter over het opsluiten van Nederlandse joden en communisten juist in Mauthausen zouden aanleiding kunnen geven de oprechtheid van deze verklaring te betwijfelen. Maar toch mag men haar niet zonder meer ter zijde leggen. De geschiedenis van het kamp Vught geeft alle aanleiding tot de veronderstelling dat Rauter en misschien ook Seyss-Inquart de commandanten hebben trachten in te scherpen dat een concentratiekamp in Nederland anders zou moeten zijn dan een kamp in Duitsland en dat men rekening moest houden met de bijzondere situatie in dit bezette Germaanse land. Misschien speelde ook een rol dat men

hier meer dan in Duitsland rekening hield met de slechte propaganda die zou uitgaan van wantoestanden, die onvermijdelijk bekend zouden worden onder de bevolking.

Het begin was overigens slecht — heel slecht. Als eerste commandant stuurde het SS-WVHA Karl Chmielewski naar Vught. Hij kwam uit de school van Mauthausen en had onder meer een belangrijk aandeel gehad in het vermoorden van honderden gevangenen in een van de *Ausenkommandos* van dat kamp. Een Duitse rechtbank veroordeelde hem lang na de oorlog voor deze feiten tot levenslange gevangenisstraf. Hij bracht een staf van medewerkers mee, die in verschillende kampen het vak hadden geleerd, zowel SS-mannen als gevangenen die bestemd waren voor de kapo-functies. De eerste gevangenen kwamen uit het kamp Amersfoort, waar de gezondheid van de meesten al ernstig had geleden. Spoedig volgden de eerste joden. Chmielewski en zijn helpers waren bepaald niet van plan er een sanatorium van te maken, zij wisten hoe het hoorde. Het eten was slecht, de medische verzorging en de hygiëne abominabel: er werd geslagen, een enkele maal zelfs doodgeslagen, er waren urenlange appels. In het eerste halfjaar stierven 311 gevangenen. Vooral onder de joodse zuigelingen in het kamp vielen vele slachtoffers. De toestanden in de voor hen bestemde ziekenbarak waren onbeschrijflijk. Protesten en hulp van buiten brachten echter langzaam aan verbetering in de situatie. Er kwamen in groten getale voedselpakketten het kamp binnen. Een kampziekenhuis werd ingericht en behoorlijk uitgerust. Gevangen Nederlandse artsen, later ook Belgische, kregen de medische verzorging grotendeels in handen. In het tweede halfjaar van 1943 stierven nog slechts drieëndertig gevangenen. Ondanks Chmielewski en de zijnen begon Vught zich gunstig te onderscheiden van het gemiddelde Duitse concentratiekamp. Het duurde trouwens niet lang of Chmielewski zelf moest het veld ruimen. Al te wilde feesten en al te duidelijke corruptie leidden tot het einde van zijn bewind. Hij werd naar Dachau overgeplaatst.

Het aantal gevangenen was in de eerste maanden snel gestegen. In het bijzonder was de jood-

Links: barakken van het 'Konzentrationslager Herzogenbusch' (Vught), dat Himmler op 5 januari 1943 officieel oprichtte. Het zou een 'echt' concentratiekamp worden.

Rechts: een uitkijktoren van het concentratiekamp bij Vught, dat zich nog gunstig onderscheidde van de Duitse kampen.

se afdeling van het kamp snel gegroeid. Hier kwamen vooral de joden terecht die begin 1943 buiten Amsterdam nog in vrijheid waren. Op bepaalde data, zo werd bekendgemaakt, moesten zij zich in Vught melden. Zij gingen niet zonder hoop. De Duitsers hadden aan de Joodse Raad gezegd dat joden in Vught zouden worden tewerkgesteld en niet — zoals in Westerbork — zo snel mogelijk doorgezonden naar werkobjecten in Polen. Men had maar al te graag geloofd dat Vught een mogelijkheid zou bieden aan deportatie te ontkomen. Wie naar Vught gaat, hoeft niet naar Polen, zo vertelde men elkaar. Maar deze belofte was een van de listen die de Duitsers toepasten om Nederland *judenrein* te maken. Inderdaad was er werk in

Vught, maar hard en zwaar bij slechte verzorging. Anders dan in Westerbork werd de bagage bij aankomst afgenomen en moest men kampkleding dragen. Veel joodse mannen werden ook van vrouw en kinderen gescheiden en tewerkgesteld in het buitencommando Moerdijk, waar zij grondwerk moesten doen. Al in juni bleek tenslotte de belofte van 'geen transport' vals te zijn geweest. In twee transporten werden duizenden joden via Westerbork op transport gesteld naar het vernietigingskamp Sobibor; de vrouwen met hun vaak doodzieke kinderen maar zonder hun man, die in Moerdijk pas later hoorde wat er intussen in het kamp Vught gebeurd was. Het waren de vreselijkste transporten, die 'geharde' functionarissen in Wes-

terbork zich na de oorlog konden herinneren. Enkele duizenden joden bleven langer in het kamp. Voor hen was een aantal werkplaatsen ingericht, onder andere een bontwerkerij en een lompensorteerderij. Een diamantslijperij, waarvoor zelfs Himmler grote belangstelling had — hij wilde invalide SS'ers dit vak laten leren — kwam bij gebrek aan grondstof nooit aan het werk.

Later speelde Philips als werkgever een belangrijke rol in het kamp. Philips deed veel voor de gevangenen en kon ook een aantal joden meer dan een jaar vasthouden. Maar uiteindelijk moesten zij allen naar Auschwitz. In juni 1944 vertrok het laatste transport, met onder meer de bij Philips tewerkgestelden. Relatief zijn er

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

van dit transport echter zeer velen in leven gebleven.

Alles bij elkaar hebben in Vught circa 12.000 joden verbleven. Het totaalcijfer van de andere gevangenen bedraagt ongeveer 17.500. Gemiddeld waren er echter niet meer dan een 2500—3500 niet-joodse gevangenen in het kamp. Het was dus een zeer vlottende bevolking. De meeste gevangenen werden na een aantal maanden vrijgelaten of in Duitsland tewerkgesteld. Een betrekkelijk klein aantal werd naar concentratiekampen in Duitsland afgevoerd. Het grootste transport van dien aard ging in mei 1944 naar Dachau.

Er kwamen allerlei soorten gevangenen naar Vught. Politieke gevangenen, bijvoorbeeld

de vrouwen en kinderen van ondergedoken politieambtenaren. Tenslotte ontruimde de *Sicherheitspolizei* op 6 juni 1944, de dag van de invasie in Normandië, de cellenbarakken in Scheveningen en bracht nog eens vijftienhonderd gevangenen in een speciale afdeling van het kamp, het zogenaamde *SD-Lager*, onder. Van hen werden er in juli—september ruim vierhonderd bij het kamp gefusilleerd.

Naast het reeds genoemde commando-Moerdijk werden nog op enige andere plaatsen gevangenen uit Vught bij werkobjecten ondergebracht, zo bijvoorbeeld op de vliegvelden Eindhoven, Venlo, Deelen en Gilze-Rijen.

Chmielewski's opvolger was Adam Grünwald, ook een SS'er die sinds 1934 in de concen-

ziekenhuis. Rauter was woedend, toen hij van het geval hoorde, en zette een proces door voor het *SS- und Polizeigericht* in Velp. Grünwald, die zelf bij de strafoefening aanwezig was geweest, werd veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf. Himmler begenadigde hem echter en zond hem naar de *Waffen-SS*. Begin 1945 is hij in Hongarije gesneuveld.

De laatste commandant, Benno Hüttig, ook al een ervaren kampofficier, begreep nu wel dat in Nederland voorzichtigheid noodzakelijk was. Hij deed weinig opvallende dingen.

Begin september 1944, toen de geallieerde troepen in enkele dagen door België trokken, werd Vught in aller ijel ontruimd. De mannelijke gevangenen — ongeveer achtentwintighonderd

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

mensen die joden hadden geholpen en daarvoor meestal zes maanden kampstraf kregen, communisten en mensen uit verzetsorganisaties. Daarnaast zwarthandelaren en weigeraars van werk in Duitsland. Zij werden allen ondergebracht in het zogenaamde *Schutzhaftlager*. Daarnaast werd in augustus 1943 een *Polizeiliches Durchgangslager* ingericht, waar de *Sicherheitspolizei*, omdat de Duitse afdelingen van de gevangenen en huizen van bewaring, vooral in Amsterdam en Den Haag, overliepen, de gevangenen onderbracht die zij niet regelmatig meer voor verhoor nodig had. Verder kwam er een gijzelaarsafdeling, waar de *Sicherheitspolizei* de door haar genomen zogenaamde strafgijzelaars opsloot, bijvoorbeeld

Vanaf mei 1943 gingen degenen die weigerden in Duitsland te werken, naar het kamp Amersfoort. Er zaten ook politieke gevangenen.

tratiekampen had gewerkt. Hij paste zich aan bij de voor Duitse begrippen slappe toestand die hij aantrof. Toch vond onder zijn bewind het ernstigste misdrijf in Vught plaats. Toen een aantal vrouwelijke gevangenen zich niet gedroeg naar de zin van de bewaking, werden vierenzeventig van hen als strafmaatregel in één cel van 2,24 bij 4 meter samengeperst. Pas na twee uur gelukte het een van de vrouwen het celraam wat open te duwen. Na een onbeschrijflijke nacht bleken tien vrouwen te zijn overleden. De overigen moesten allen naar het

— werden naar het KL Sachsenhausen gestuurd, de vrouwelijke — ongeveer zevenhonderd — naar het *Frauen-KL* Ravensbrück. Vele, vele honderden van hen zijn omgekomen, vooral in de laatste oorlogsmaanden, toen de *Häftlinge* bij de nadering van de geallieerden in treinen en te voet wekenlang langs allerlei kampen en kampjes werden gevoerd en toen in Ravensbrück tussen het einde van 1944 en de bevrijding 5793 vrouwen werden vergast.

Het kamp Amersfoort, dat begin 1943 nagenoeg leeg was, kreeg in mei van dat jaar een nieuwe bestemming: het zou gebruikt worden als strafkamp voor hen die zich aan tewerkstelling in Duitsland trachtten te onttrekken. Wie na

verlof in Nederland niet naar Duitsland terugkeerde en wie weigerde te vertrekken na een oproep van het Arbeidsbureau, liep gevaar te worden gearresteerd en naar Amersfoort te worden gestuurd. Na een verblijf van zes weken in dit kamp werd men voldoende 'gedisciplineerd' geacht om naar Duitsland te vertrekken. Duizenden hebben op deze wijze in Amersfoort enige moeilijke weken doorgebracht. Want commandant Berg en zijn medewerkers maakten het hun gevangenen niet gemakkelijk, al waren de toestanden wel iets beter geworden dan in 1941—'42.

Begin 1944 achtten de Duitsers de opvoedende werking van een kort verblijf in Amersfoort toch nog onvoldoende. Himmler bepaalde dat

sers een aantal gevangenen over naar Zwolle, waar zij versterkingen moesten aanleggen. Ze werden ondergebracht in het gebouw van de Buitensociëteit. Enige weken later vertrokken grote transporten gevangenen uit Amersfoort naar het concentratiekamp Neuengamme. Verreweg de meesten van hen zouden omkomen — vooral in de *Aussenkommandos* van Neuengamme.

Maar ondanks deze massale evacuatie bleven er gevangenen over en hun getal werd door nieuwe arrestaties aangevuld. Tot begin 1945 veranderde er weinig aan de sfeer in het kamp. Mishandelingen bleven aan de orde van de dag. Met name in de nieuwjaarsnacht van 1945 leefde de Kotälla zich nog eens helemaal uit. Pas in de

einsatz. Hun taak zou zelfs nog verder gaan dan alleen maar bewaken. Als *Kontrollkommando* — een nieuwe naam met een nieuw uniform — zouden zij ook opsporingswerk mogen verrichten naar onderduikers en werkweigeraars. Het duurde niet lang of Ommen had nieuwe gevangenen, die maar weinig beter werden behandeld dan de strafgevangenen een jaar tevoren. Ook hier duurde het verblijf van de meesten echter maar kort, ze waren immers voor Duitsland bestemd. Ook in Ommen kwamen echter al spoedig andere soorten gevangenen aan, die langer bleven. Zo bijvoorbeeld een grote groep woonwagenbewoners uit het zuiden van het land, die als 'asociaal' waren opgepakt en naar Ommen gezonden.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

werkweigeraars na een kort verblijf in Amersfoort nog drie, later zelfs zes maanden in een Duits *Arbeitserziehungslager* moesten doorbrengen. Op deze wijze zijn bijna tienduizend Nederlanders in allerlei strafkampen in Duitsland terechtgekomen, sommigen zelfs in het KL Buchenwald. Maar sommige *Arbeitserziehungslager*, bijvoorbeeld Böhlen bij Leipzig en Lahde in de buurt van Hannover, deden voor concentratiekampen niet onder.

Naast deze vlottende bevolking kwamen er in Amersfoort toch ook weer politieke en andere gevangenen, die er langer bleven. Een deel van de kampbevolking werd tewerkgesteld op het vliegveld Soesterberg, later ook op het vliegveld Deelen. In september 1944 brachten de Duit-

Mevrouw Van Overeem van het Rode Kruis (hier achter commandant Berg) had bij de bevrijding van het kamp Amersfoort de leiding in handen.

laatste maanden van de bezetting kwam er verandering en kreeg het Nederlandse Rode Kruis er meer invloed. Bij de bevrijding had een medewerkster van het Rode Kruis, mevrouw Van Overeem, in feite de leiding van het kamp reeds in handen.

Ook Ommen kreeg medio 1943 een nieuwe bestemming. De mannen van Dr. Schwier, die tot dan toe strafgevangenen hadden mogen mishandelen, kregen nieuwe slachtoffers, die zich verdienstelijk mochten maken voor de *Arbeits-*

Naarmate de oorlog vorderde, ging Schwier zich meer en meer op actief politiewerk toeleggen. Na september 1944 werkte hij nauw samen met de *Sicherheitspolizei* en oefende in de omgeving van Ommen een ware terreur uit. In verscheidene gevallen werden verzetsmensen en onderduikers door zijn patrouilles doodgeschoten. Het *Kontrollkommando* was intussen overgegaan naar de Duitse *Ordnungspolizei*. In hun laatste nieuwe uniform namen de bewakers van Ommen begin april 1945 de benen. Hun gevangenen lieten ze na een poging tot evacuatie maar lopen. Een van de beruchtste bewakers, 'luitenant' De Jong, vond de dood, toen hij op zijn vlucht per fiets in Eelde toevallig op een Canadese patrouille stuitte, die het vuur opende.

EVACUATIE EN BEVRIJDING VAN
DE CONCENTRATIEKAMPEN

DWAALWEG NAAR HET EINDE

DR. KONRAD KWIET

US Signal Corps

De geschiedenis van de evacuatie en de bevrijding van de Europese gevangenen uit de Duitse concentratiekampen is de geschiedenis van een tragedie, waarvan de volle omvang waarschijnlijk wel voor altijd onbekend zal blijven. Een reconstructie ervan blijft gebrekkig, komt niet verder dan een aanduiding van het gebeuren. Het materiaal voor zo'n reconstructie wordt geleverd door de schokkende ooggetuigenverslagen van de overlevenden en de schaars bewaard gebleven Duitse documenten; bronnen die het karakter van de SS-staat en zijn gevolgen aan het licht brengen.

Niet alleen bij de 'spontane' massaliquidaties door de *Einsatzgruppen*, bij de volgens plan uitgevoerde deportaties en bij de geperfectio-

neerde vergassingen, maar ook bij de gedwongen ontruiming van concentratiekampen openbaarden zich de nationaal-socialistische machtswil en vernietigingsdrang. Deze evacuatie betekende nieuwe massamoord en was ook als zodanig bedoeld. Het 'Duizendjarig Rijk', ineenslopend onder de geallieerde mokerslagen, wilde zijn '*innere Feinde*' met zich meesleuren in de afgrond, hen alsnog vernietigen. Ook hier openbaarde zich de barbarij van Hitlers totalitaire staat, de verachting van de mens. Het waren de vruchten van een twaalf jaar oud machtsstelsel, gefundeerd op geweld en terreur.

Als het Russische leger begin januari 1945 over-

gaat tot een nieuw, grootscheeps offensief, geeft de *Reichsführer SS* Heinrich Himmler bevel 'bij het naderen van de vijand' alle concentratiekampen te ontruimen en de gevangenen over te brengen naar 'veiliger' kampen in het achterland.

De oorlog loopt op zijn eind. Spoorwegtrajecten zijn door bombardementen uitgeschakeld, verbindingen uitgevallen, vervoermiddelen nauwelijks nog aanwezig. De wegen zijn al overstroomd met Duitse vluchtelingen. Op 15 januari 1945 wachten 714.211 concentratiekampgevangenen op hun bevrijding: 511.537 mannen en 202.674 vrouwen en kinderen. Ongeveer 200.000 van hen dragen (nog altijd) de gele jodenster. De sterkte van de SS-bewaking

bedraagt 40.000 man. Voor de uitvoering van de evacuatietransporten zijn verantwoordelijk *Amtsgruppe D* (dat wil zeggen de *Inspektion Konzentrationslager* van het *SS-Wirtschaft- und Verwaltungshauptamt, WVHA*) en de afzonderlijke kampcommandanten met hun staf. Het tijdstip van de ontruiming wordt bepaald door de *Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF)*, die als *Generalbevollmächtigte* en vertegenwoordigers van Himmler werkzaam zijn in het gebied waarin het kamp is gelegen. Himmlers ontruimingsorder, op 14 april 1945 nog eens vernieuwd en bekrachtigd, wordt in veel gevallen met niets ontziende hardheid uitgevoerd, hoewel het duidelijk is dat in verband met de militaire ineenstorting aan een 'ordelijke' eva-

trekken de gevangenencolonne in zuidelijke richting, van kamp naar kamp. De mensen zijn uitgemergeld, afgestompt. Wie niet verder kan, wordt doodgeschoten; lijken markeren de route. Russische troepen ontdekken later reusachtige brandstapels: boomstammen, aangesleept en opgestapeld door de gevangenen, en daartussen de slachtoffers, na gedane arbeid ten slotte met een nekschot afgemaakt. Voor het verbranden van de lijken heeft het aan tijd ontbroken.

Hoofddoel van de evacuatietochten is in eerste instantie het bij Danzig gelegen KL Stutthof, dat kort na het uitbreken van de oorlog is gebouwd. Hier stierven vijftienzestigduizend mensen. In september 1944 stijgt het aantal gevan-

vuur bestookt. Nog weken later spoelen er lijken aan. Slechts enkelen hebben dit bloedbad overleefd.

In Auschwitz en zijn talrijke *Aussenkommandos* wachten begin januari 1945 vijftienzestigduizend gevangenen op hun bevrijding. Twee maanden eerder waren de selecties en de vergassingen gestaakt; gaskamers en crematoria zijn opgeblazen. Reeds in de zomer van 1944 zijn er evacuatieplannen opgesteld voor dit grootste der Duitse vernietigings- en werkkampen. Sindsdien heeft men talrijke Poolse en Russische gevangenen voor de *Arbeitseinsatz* overgebracht naar andere kampen.

Op 17 januari 1945 is het zover: zestigduizend

Links: vlak bij het Duitse stadje Wobbelin, acht kilometer boven Ludwigslust, ontdekten geallieerde troepen een concentratiekamp. De zieke en stervende kampbewoners werden kort na hun bevrijding naar een ziekenhuis gebracht. Velen overleefden de geleden ontberingen niet.

Rechts: in het Klooga-werkkamp ten zuidwesten van Tallin vonden Russische troepen een groot aantal brandstapels met op en tussen de houtblokken neergeschoten gevangenen. De snelle opmars van het rode leger verhinderde de Duitsers ze alle in brand te steken.

Onder: in maart 1945 raakte het hoofdkamp van Dachau overvol: het werd het opvangcentrum van gevangenen uit de 'Aussenlager' en de kampen Auschwitz en Buchenwald. Eind april liep een groep kampbewoners van Dachau naar Tegernsee met slechts een deken bij zich.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

cuatie niet meer valt te denken. Voor de gevangenen begint een nieuwe lijdensweg; een derde van hen zal deze mensenopjagerij niet overleven.

Het begint in het noordoosten van Europa, in de Baltische landen. Het grootste deel van de joodse bevolking is hier reeds uitgroeid. Zij die nog in leven zijn — in november 1943 nog vijftigduizend van de tweehonderdveertigduizend — vegeteren in kampen of worden in het kader van de *Arbeitseinsatz* onder onvoorstelbare omstandigheden langzaam doodgemarteld. Als het oostelijk front nadert, worden zij geëvacueerd. Slechts een vijfde overleeft deze dodenmars. Van augustus 1944 tot januari 1945

genen in Stutthof tot drieënnegentigduizend. Van registratie der nieuwaangekomenen is vrijwel geen sprake meer: de voorbereidingen voor de ontruiming zijn al in volle gang. Op 25 januari 1945 zetten de eerste marscolonne zich in beweging. Doel van de tocht: de stad Lauenburg in Pommeren, een afstand van ongeveer honderd vijftig kilometer, die in zeven dagen moet worden afgelegd. Een van de colonne wordt omgeleid: achtduizend joden, die juist zijn aangekomen uit de Baltische landen, worden door de SS naar het noorden gebracht. Hun eindstation is de Oostzee-badplaats Palmnicken. Bij een temperatuur van twintig graden onder nul worden de slachtoffers het ijs van de Oostzee opgedreven en vervolgens met mitrailleur-

gevangenen worden ingedeeld in eindeloze marscolonne: vijfduizend doodzieke '*Nicht-Marsfähige*' blijven achter. Tien dagen lang blijven zij wachten, aan zichzelf overgelaten in het niemandsland tussen de fronten. Velen bezwijken van uitputting, anderen vinden de dood bij geallieerde luchtaanvallen of worden doodgeschoten door van hun eenheid losgeraakte, rondzwervende en moordende SS'ers. Op 27 januari trekken Russische troepen het concentratiekamp binnen; ze treffen er nog 2819 overlevenden aan.

Intussen maken de zestigduizend geëvacueerden een reis door de hel. Zonder verzorging en medische begeleiding worden ze door de SS-be-wakers over de zwaar ondergesneeuwde wegen

US Signal Corps

tie' gaat door. De route van hun lijdensweg is nauwelijks meer te reconstrueren. Gevangenen-transporten worden omgeleid, vallen uiteen, lopen vast, zwerven dagen- of wekenlang langs overvolle wegen. Hier en daar ondernemen enkelen vluchtpogingen; wie gegrepen wordt, krijgt de kogel. Anderen blijven groepsgewijs bijeen, tot ze op een gegeven ogenblik toevallig ergens ontdekt worden door geallieerde troepen.

Buchenwald, in het Thüringer Woud bij Weimar, is het eerste grote concentratiekamp dat in handen van de Amerikanen valt. Het is nauwelijks acht jaar 'in bedrijf' geweest; de cijfers: tweehonderddertigduizend gevangenen, zesenvijftigduizend doden. In de laatste oorlogsm maanden zijn er uit andere kampen nog duizenden gevangenen aangekomen. Begin april 1945, als de Amerikaanse troepen op een afstand van ongeveer zestig kilometer van het kamp staan, worden er vijftigduizend gevangenen geregistreerd. In het kamp zelf bestaat al sinds lang een internationale verzetsorganisatie, een illegale, 'bedrijfsklare' kampleiding met zorgvuldig geselecteerde vertrouwensmannen in alle blokken, kleine, geheime wapendepots, een geheime zender en een nagenoeg perfecte, interne inlichtingendienst. Men werkt plannen uit voor een overname van het kamp, waarbij uiterst omzichtig te werk wordt gegaan. De illegale leiding wil de opstand tegen de zwaarbewapende, drieduizend man sterke SS-bewaking niet uitlokken en propageert een vertragingstactiek, zelfs nog als tussen 6 en 10 april de helft van het kamp geëvacueerd wordt. Achtentwintigduizend gevangenen worden op spoorwagens geladen en ook hier ontstaat de ellende van transporten die omgeleid worden, op dood spoor ge-

US Signal Corps

Links boven: zichtbaar onder de indruk luistert generaal Eisenhower, te midden van zijn manschappen, naar het verhaal van een ex-kampbewoner van het gevangenenkamp Ohrdruf, dertien kilometer ten zuiden van Gotha.

Links: kort na de verovering van het kamp Buchenwald door troepen van het Amerikaanse 3e leger worden inwoners van de stad Weimar gedwongen te kijken naar de gevolgen van de wreedheden die in het kamp zijn bedreven.

Rechts: een zesjarig jongetje staat na de bevrijding van het kamp Buchenwald in de rij en wacht op het afroepen van zijn naam. Driehonderd vijftig kinderen werden naar Zwitserland gebracht om weer aan te sterken.

naar het westen gejaagd. Het is een tocht van levende lijken. Bij een temperatuur van twintig graden onder nul wordt op de eerste dag van de reis vijftig kilometer afgelegd. Zeshonderd mensen vallen neer, kunnen niet verder, krijgen een nekschot of worden doodgeknuppeld. Aan het einde van de tweede dag bereikt een stoet van volkomen apatische menselijke wrakken het station van Loslau, waar ze op kolenwagens worden geladen. Achtentwintig uur later eindigt de reis in het KL Gross-Rosen, tweehonderd twintig kilometer van Auschwitz. Wie die tocht heeft overleefd, moet zich een weg banen door stapels verstijfde lijken en wordt in barakken geperst: vijftienhonderd mensen in een ruimte die nauwelijks aan driehonderd man

plaats biedt. Afranselingen, uren lange appels, de verbeterde strijd om een ellendig beetje 'voedsel' jagen het dagsterftecijfer in ontstellende mate omhoog.

Het verblijf van de 'Auschwitzer' in Gross-Rosen duurt achttien dagen. In de nacht van 6 op 7 februari 1945 worden ze opnieuw op open kolenwagens geladen en wordt de reis der verschrikking voortgezet. De achterblijvers worden doodgeslagen. Na onbeschrijflijke ontberingen bereiken de overigen hun nieuwe bestemmingsoord: 18.886 komen in Buchenwald terecht, 1879 in Dachau, 8865 in Mauthausen, 4782 in Ravensbrück, 2907 in Sachsenhausen. Voor velen zijn die kampen slechts een tussenstation, een overlaadplaats, want de 'evacua-

zet, geliquideerd. Een van de treinen komt via Tsjechoslowakije nog in Dachau terecht; bij aankomst zijn er van de vijfenveertighonderd mensen nog drieduizend in leven. Maar ook hier is voor de overlevenden de 'evacuatie' nog niet ten einde.

De eenentwintigduizend gevangenen die in Buchenwald zijn achtergebleven, worden op 11 april bevrijd. Tegen het middaguur kondigt sterker wordend artillerievuur de nadering van de Amerikanen aan. Gedeelten van het SS-bewakingspersoneel trekken zich terug, wat voor de verzetsgroepen het sein is tot gewapende actie. De wachttorens worden overrompeld en bezet, de witte vlag wordt gehesen en vluchtende SS-wachtposten worden achtervolgd en

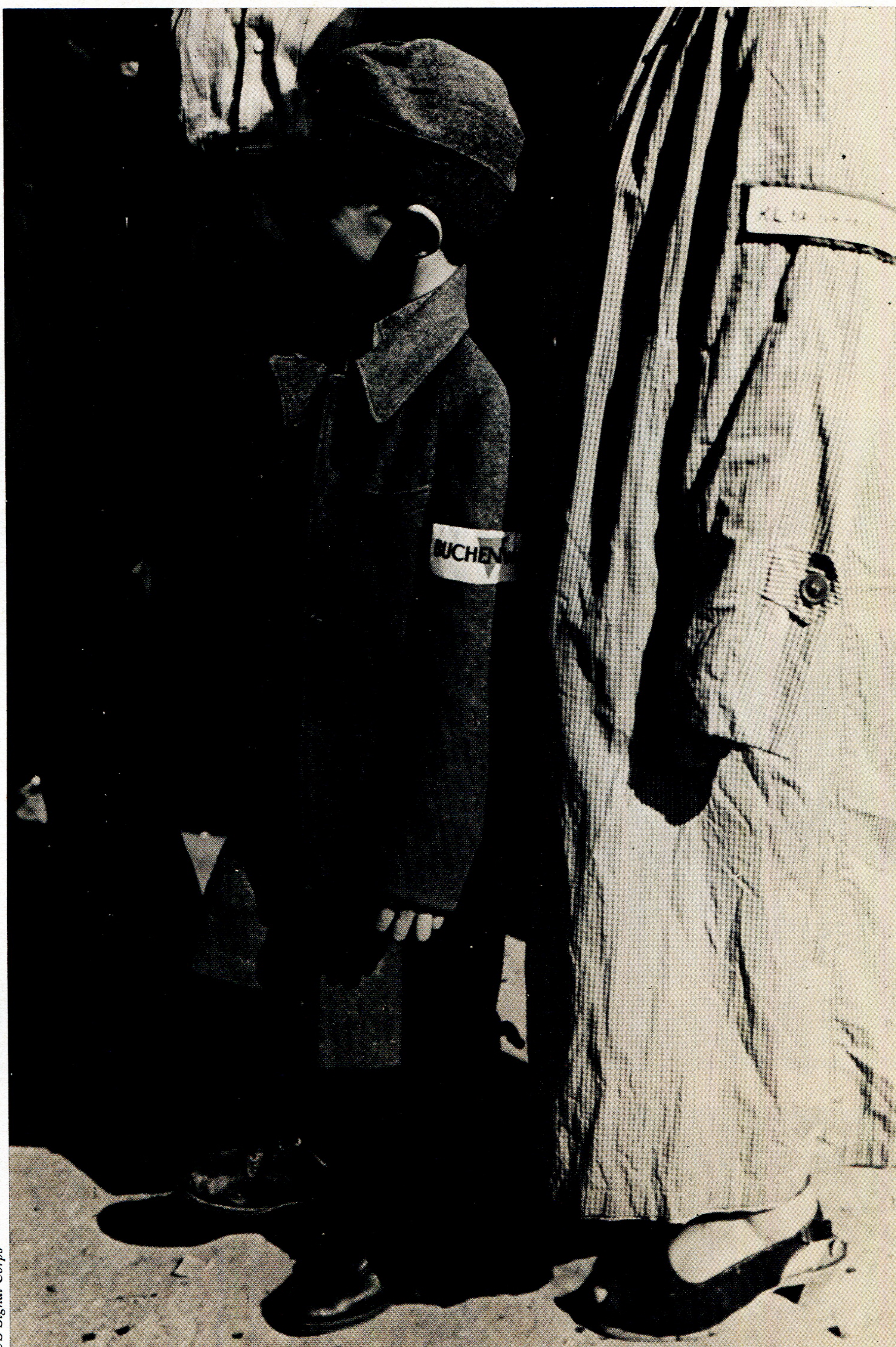

gegrepen. 's Avonds rollen de eerste tanks van Pattons Amerikaanse 3e leger Buchenwald binnen. Het internationale comité, samengesteld uit vertegenwoordigers van alle aanwezige Europese nationaliteiten, belast zich met de leiding van het kamp. Het zorgt voor de handhaving van orde en discipline, voor de militaire beveiliging en voor de distributie van levensmiddelen. Een dag later nemen de Amerikanen het kamp over en gelasten de inlevering van alle wapens. Politieke discussies, vredesappels, dodenherdenkingen, mei-optochten en voorbereidingen voor de thuisreis bepalen het beeld van deze dagen — maar dat doen ook de voortdurende sterfgevallen. Dagelijks sterven gemiddeld veertig mensen aan de gevolgen van hun gevangenschap; in de ziekenbarakken liggen vijfduizend mensen, van wie de helft in levensgevaar verkeert en later zal sterven. Een groot aantal inwoners van Weimar — partijgenoten met hun vrouwen en kinderen — wordt gedwongen een voetreis van vijftientig kilometer te maken om bij wijze van 'shoktherapie' het kamp te bezichtigen.

In het concentratiekamp Dachau bevinden zich april 1945 een kleine dertigduizend gevangenen. De sterftecijfers van de afgelopen maanden: achttienhonderd in december, achttwintighonderd in januari, drieduizend in februari, vierduizend in maart. De doodsoorzaken: uithongering, fusillering, medische experimenten, tyfus. De crematoria, die dag en nacht rook uitbraken, kunnen de lijkenbergen nauwelijks aan. Als er uit de talrijke *Aussenlager* duizenden gevangenen naar het hoofdkamp worden teruggedreven en er bovendien nog evacuatietransporten moeten worden ondergebracht, breekt er een chaos uit. Ontzetting maakt zich van de kampbevolking meester, als op 26 maart de uit Auschwitz en Buchenwald geëvacueerde gevangenen aankomen: wagonladingen lijken en levende geraamten, die zelfs niet meer in staat zijn een woord uit te brengen.

Naarmate het front nadert, nemen bij de SS-bewaking de onrust en de onzekerheid toe. Evacuatie van het kamp is niet meer mogelijk; de spoorlijnen zijn gebombardeerd. Een deel van de bewakers trekt zich terug. Er doen geruchten de ronde over een aanstaand bombardement door de SS; er ontstaat een paniekstemming. En inderdaad waren er zulke plannen, al kwamen ze niet tot uitvoering.

Op 28 april neemt een reeds lang illegaal voorbereid internationaal comité de leiding van het ten dele door de SS ontruimde kamp op zich. Het is onafgebroken bijeen, draagt zorg voor een strenge bewaking van de levensmiddelenvoorraden, die nog slechts voor vierentwintig uur toereikend zijn, en handhaaft een strenge kampdiscipline. De volgende ochtend wordt de hakenkruisvlag van de wachttorens gehaald en vervangen door een witte vlag. In de onmiddellijke nabijheid van het kamp zijn explosies te horen en het vuur van machinegeweren. Kort voor twaalf uur komt een speciale afdeling Amerikanen in het kamp aan. Tumult, opwindend, kreten: 'De Amerikanen zijn er!' Geschreeuw, gebrul; het kamp lijkt veranderd in een heksenketel. Zieken en stervenden slepen zich naar buiten, de frisse lucht in; rumoer, dolle blijdschap, tranen, omhelzingen, hysterie. SS'ers die zich overgeven, worden door de Amerikanen neergeknald: op hun weg naar het

US Signal Corps

kamp hebben de bevrijders neergeschoten en doodgeslagen gevangenen gevonden en een open goederentrein met tweeduizend lijken, die een paar dagen tevoren het kamp had verlaten en niet ver van Dachau op een zijspoor was gerangeerd. Evenals in Buchenwald sterven ook in Dachau na de bevrijding nog veel mensen, gemiddeld vijftig per dag. Het kamp wordt door de Amerikanen wegens de tyfusepidemie onder strenge quarantaine gehouden. Boeren uit de omgeving worden gedwongen met paarden en wagens de hoogopgestapelde lijken af te voeren en massagraven te delven. Ze zijn een week lang in touw.

Anders dan in Buchenwald en Dachau voltrekt

zich de bevrijding van Sachsenhausen. Dit concentratiekamp, vijfendertig kilometer ten noorden van Berlijn, is in 1936 opgericht. Tweehonderdduizend mensen hebben hier gevangengezeten; de helft van hen vond de dood. Op 20 april 1945, Hitlers verjaardag, werpen geallieerde vliegtuigen boven het kamp pamfletten uit, waarin de spoedige bevrijding wordt aangekondigd. Dezelfde avond nog begint de evacuatie. Er worden colonnes opgesteld van telkens vijfhonderd mensen; iedere gevangene krijgt een stuk brood en een blikje geconserveerd voedsel; bewakingstroepen staan klaar. De volgende ochtend gaat een stoet van dertigduizend gevangenen op weg. De achterblijvers zijn weer de zieken: drieduizend mannen, veertien-

ABC Press

Crown Copyright

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

honderd vrouwen en kinderen. Een groepje van veertig politieke gevangenen blijft, tegen het bevel van de kampleiding in, achter en neemt de verzorging van de zieken op zich. In de ochtend van de 22e april komt een Russische verkenningspatrouille in Sachsenhausen aan. Op dat moment heeft de stoet evacués een afstand afgelegd van tweeëndertig kilometer; door regen, wind en hagel beweegt hij zich in noordelijke richting. Ook hier: een reis door de hel; nek-schoten voor wie niet verder kunnen, verzorging nihil, korte 'rustpauzes' in overvolle, bedompte schuren of in de openlucht. Na een mars van honderd kilometer bereikt men een kamp in een bos bij Below. Zestienduizend uitgehongerde, apathische gevangenen vegeteren in hutten van takken en bladeren, omsingeld door bewakers met machinegeweren. Een paar groepjes zinnen op verzet. Vrachtwagens van het Rode Kruis brengen levensmiddelen, die echter door de SS in beslag worden genomen. Dan krijgt men bevel opnieuw op te breken. Waarheen? De Oostkust? Begin april, toen Himmler bevel gaf Sachsenhausen tot geen enkele prijs op te geven, was het plan ontstaan de gedetineerden op zolderschuiten te laden, deze via kanalen naar de Oost- en Noordzee te slepen en ze vervolgens op open zee tot zinken te brengen. De reusachtige stoet loopt echter spoedig vast. Op de weg tussen het plaatsje Crivitz en de stad Schwerin ontmoet de stoet uit Sachsenhausen andere gevangencolonnies (afkomstig uit het vrouwenkamp Ravensbrück) en er ontstaat een enorme opstopping. De SS drijft de colonnes een bos in en stelt ketens van

Links boven: Irma Grese en Joseph Kramer, beiden berucht in het kamp Bergen-Belsen. Zij zorgde voor de dodencellen en hij werd 'het beest van Bergen-Belsen' genoemd.

Links midden: in Bergen-Belsen worden half april 1945 Britse troepen geconfronteerd met stapels lijken. 'SS-Aufseherinnen' moeten hun slachtoffers naar een massagraf brengen.

Links onder: verantwoordelijke SS-instanties wilden in Bergen-Belsen de deugdelijkheid van het concentratiekamp als machts- en vernietigingsinstrument aantonen. Deze twee vrouwen overleefden de terreur van het kamp.

Rechts: ziek, ondervoed en slecht gekleed beleefden eenentwintigduizend kampbewoners van Buchenwald de bevrijding. Voor een groot aantal gevangenen in de ziekenbarakken kwam deze bevrijding te laat.

wachtposten op. Eindelijk, op 1 mei, naderen Russische tanks. Het bericht verspreidt zich als een lopend vuurtje. De bevrijding staat voor de deur! De gevangenen zijn niet meer te houden; de SS-posten worden onder de voet gelopen; hier en daar komt het tot kortstondige gevechten; vluchtende SS'ers worden gegrepen. Niet ver van Schwerin slaat op 1 mei 1945 voor achttienduizend mensen het vurig verbeide uur van de vrijheid.

Een huiveringwekkend einde daarentegen wacht de meeste gevangenen van het KL Neuengamme. Dit concentratiekamp, niet ver van Hamburg gelegen, herbergde van 1938 tot 1945 ongeveer honderdduizend gevangenen, van

wie de helft is omgekomen. In het voorjaar van 1945 worden in het hoofdkamp en in de achttendertig *Aussenlager* 40.393 gevangenen geregistreerd, arbeidsslaven uit alle landen van Europa. De SS-bewaking is 2211 man sterk. Neuengamme wordt de voornaamste overslagplaats voor talloze evacuatietransporten. Met een van deze transporten gaan nog voor het einde van de oorlog zesduizend in Duitsland geïnterneerde Scandinavische gevangenen de vrijheid tegemoet. De door Denemarken en Zweden zorgvuldig voorbereide reddingsactie wordt in maart en april uitgevoerd. Op 20 april verlaat het laatste konvooi van tweeënnegentig Deense autobussen het kamp, waarvan de algehele ont-ruiming reeds wordt voorbereid. Op 18 april

worden in het crematorium onder toezicht van de SS vierhonderd kilogram documenten verbrand: naamlijsten, overlijdensakten, paperassen van de *Gestapo*. De dag daarop weigert de kampcommandant een door hemzelf naar Bergen-Belsen gedirigeerd en vandaar weer teruggestuurd transport in het kamp op te nemen. Het transport, dat vijftienghonderd gevangenen telt, wordt een paar kilometer voor het kamp op een zijspoor gezet en aan zijn lot overgelaten. Voor de ogen van de SS-bewakers sterven in de goederenwagens dagelijks honderd tot honderd veertig mensen. Op 20 april begint de evacuatie van Neuengamme. Een klein gedeelte van de kampbevolking wordt te voet naar het noorden gedreven, rich-

ting Rendsburg; driehonderdachtenzestig gedetineerden krijgen een SS-uniform aan en worden gedetacheerd bij de *SS-Sonderformation* 'Dirlewanger'. De overigen worden op 23 april in spoorwagens geperst. Hun reis voert door de ruïnes van Hamburg naar Lübeck, waar de overlevenden zich een weg banen door stapels lijken. Appels, nieuwe marscolonnes, inscheping. In de Lübecker Bocht liggen de restanten van de Duitse koopvaardijvloot gereed om op bevel van het *Reichssicherheitshauptamt* (*RSHA*) de gevangenen aan boord te nemen. Zesenviëftighonderd gaan aan boord van de 'Cap Arcona', terwijl de 'Thielbeck' en de 'Athen' respectievelijk drieduizend en bijna tweeduizend man aan boord nemen. De voor-

malige luxueuze passagiersschepen lijken nu op drijvende concentratiekampen; men treft er dezelfde SS-bewaking aan, dezelfde 'kamporde' en hiërarchie. Geen eten, geen water, geen hygienische voorzieningen. De mensen sterven als ratten, de lijken gaan eenvoudig overboord. De schepen varen nog niet meteen uit; er wordt nog gewacht op andere evacuatietransporten, die ook aan boord worden genomen; er is zelfs een groep bij die hier terechtgekomen is uit het KL Stutthof. De sfeer aan boord is tot het uiterste gespannen en wanhopig. Er doen geruchten de ronde dat de SS van plan is de schepen tot zinken te brengen. Op de avond van de 2e mei loopt de 'Athen' averij op door een ontploffing onder de waterlijn. Dreigementen van de SS ten spijt vaart de kapitein het haventje van Neustadt binnen. Voor de 1998 gevangenen aan boord betekent dit de redding. Want de volgende dag, 3 mei, enkele dagen voor de onvoorwaardelijke capitulatie van het Derde Rijk, vindt in de Lübecker Bocht een ramp plaats, die definitief het lot bezegelt van alle gevangenen die tot dusver de ontberingen en ellende te boven zijn gekomen. In de middaguren valt een groep Britse jachtbommenwerpers, onbekend met de situatie, in duikvlucht de schepen aan, die immers de Duitse vlag voeren. Het is alsof de hel losbreekt. Brandbommen en boordkanonnen richten een afzichtelijk bloedbad aan. Overal verminkte lichamen, bloedplassen, paniek, gegil, mensen die als brandende fakkels in zee springen en door de snel zinkende schepen worden meegezogen naar de diepte. Zevenduizend mensen komen om het leven.

Ook nauwelijks in woorden uit te drukken is de verschrikking die voor altijd verbonden zal blijven aan de naam Bergen-Belsen, een naam die voor velen synoniem is met de begrippen 'terreur' en 'nationaal-socialistische concentratiekampen'. Geen wonder. Als Britse troepen op 15 april 1945 dit kamp betreden, zien ze zich geconfronteerd met een gruwelijk beeld: gigantische bergen lijken en stervenden die in niets meer op mensen lijken. De catastrofe van Bergen-Belsen is niet veroorzaakt door oorlogshandelingen of door de chaotische interne situatie in Duitsland. Ze is door de verantwoordelijke SS-instanties willens en wetens tot stand gebracht, versneld en geëscaleerd teneinde met ijzeren consequentie de deugdelijkheid aan te tonen van het concentratiekamp als machts- en vernietigingsinstrument. De catastrofe kondigt zich al begin 1945 aan. Vijftienduizend gevangenen zijn ondergebracht in vijftig barakken. Onder hen bevinden zich

talrijke joden, namelijk de zogenaamde *Austauschjuden*, aan wie sinds voorjaar 1943 het 'privilege' was toegekend voor 'ruildoeleinden' gedeporteerd te worden naar het *Vorzugslager* Bergen-Belsen. In deze slotfase van de oorlog wordt de voormalige 'modelnederzetting' op de Lüneburger Heide bij Celle overspoeld met talloze gevangenentransporten. Binnen enige maanden worden er veertig- tot vijftigduizend gevangenen in het kamp geperst. Enige duizenden worden verder getransporteerd. Op 1 maart 1945 registreert men 41.520 gevangenen: 26.723 vrouwen en kinderen, 14.797 mannen. Hun levensomstandigheden zijn abominabel; vaak hokken in één barak vijftienhonderd mensen bijeen, zonder bedden, stoelen of banken. Men slaapt op de kale vloer. De ochtendappels nemen zo'n vier à vijf uur in beslag en 's middags is er nogmaals appel, alleen wat korter. Dagelijks blijven op de appelplaats vijftig tot honderd doden achter. Er is maar één SS-kamparts; medicamenten zijn er nauwelijks. De latrines zijn onbruikbaar; men doet zijn behoeften in de onmiddellijke omgeving van de barakken. Wasgelegenheden zijn er niet; het drinkwater komt uit vervuilde waterputten. En meedogenloos is de strijd om het karige etensrantsoen. In februari bestaat dat uit twee boterhammen, een halve liter waterige soep met bietenpulp of aardappelen, tweemaal per week een theelepel margarine, een plak worst of kaas en nu en dan een beker koffiesurrogaat. In maart worden de rantsoenen ingekrompen; tenslotte, in de dagen kort voor de bevrijding, wordt er helemaal niets meer verstrekt, hoewel zich vlak bij het kamp depots van de *Wehrmacht* bevinden met grote voedselvoorraden. Behalve honger en dorst eisen al of niet besmettelijke ziekten onverbiddelijk hun tol: buiktyfus, dysenterie, maagkwalen, vlektyfus. Epidemieën grijpen snel om zich heen en worden door de kampeiding nauwelijks bestreden. Van januari tot midden april 1945 sterven in Bergen-Belsen vijftienduizend mensen. De capaciteit van het crematorium is al in februari niet meer toereikend om alle lijken te verbranden. De lijkenopruiming door middel van reusachtige brandstapels die met dieselolie worden overgoten, wordt weldra weer gestaakt: het bosbeheer heeft het hout zelf nodig en bovendien kan men de klachten van de op een naburig oefenterrein gestationeerde officieren niet naast zich neerleggen. Dus laat men de lijken voortaan maar liggen. Op 9 april zijn het er zevenenvijftighonderd. Kort voor de bevrijding onderneemt de kampeiding een laatste poging de lijkenbergen weg te werken. Tweeduizend gevangenen die

nog tot lopen in staat zijn, worden gedwongen massagraven te delven. Het is een macaber schouwspel. Opgejaagd door ranselende kapo's, begeleid door de dansmuziek van twee gevangenenorkestjes, sjouwen lange rijen uitgeleerde gestalten vier dagen achtereen de van overal bijeengeraapte lijken naar de graven. Hun loon: een kwart liter soep, een koolraap. Inmiddels is het zogenaamde *Sternlager* ontruimd. Drie treinen met meer dan vijftienduizend voormalige *Austauschjuden* hebben Bergen-Belsen verlaten voor een spookachtige reis van enige dagen door het ineengestorte Derde Rijk. Hun doel, Theresienstadt, bereiken ze niet meer. Een transport wordt bij Maagdenburg door de Amerikanen bevrijd, het tweede door de Russen in de Niederlausitz. Over het lot van het derde transport is ook later niets bekend geworden.

In de nacht van 12 op 13 april 1945 wordt tussen het naderende Britse 8e pantserkorps en de *Wehrmacht* een wapenstilstand voor het gebied rondom Bergen-Belsen gesloten, die voorziet in de vreedzame overgave van het door tyfus geteisterde kamp. Het grootste gedeelte van de SS-bezetting vertrekt op 13 april. Achter blijven vijftig SS'ers, onder wie commandant Kramer, en dertig *SS-Aufseherinnen*. Twee dagen later arriveren de eerste Engelse soldaten. De catastrofe voltrekt zich intussen verder en eist steeds nieuwe slachtoffers: in de dagen na de bevrijding sterven nog dertienduizend mensen: ze zijn doodziek, te krachteloos, te apathisch, te uitgehongerd. Ziekte en epidemieën blijven ook nu nog hun tol eisen; velen is de stormachtige opwinding van de bevrijding te veel en menigeen is niet in staat gewoon voedsel te verdragen of het wegvallen van de 'kampdiscipline'. Wat dat laatste betreft: anders dan in Buchenwald of Dachau had zich in Belsen geen illegaal kampbestuur kunnen vormen dat de handhaving van de orde op zich kon nemen. Nachtelijke rellen, lynchrecht, schoten op 'plunderaars' zijn kenmerkend voor de chaos. Slechts geleidelijk lukte het de Engelsen, die niet voorbereid waren op een dergelijke snelle overname en vooral niet op zo'n catastrofale situatie, de toestand meester te worden. Met veel inspanning slagen zij erin tezamen met een nieuwgevormde, internationale kampcommissie de 'sanering' — lees: de redding — van het kamp ter hand te nemen. Op 24 april kan begonnen worden met de ontruiming en de repatriëring. Nauwelijks een maand later wordt de laatste barak met een vlammenwerper vernietigd. Gevangengenomen SS-bewakers worden gedwongen nieuwe massagraven te delven.

WIJ ZIJN VRIJ!

Alles liep wild door elkaar, wij maakten van onze luizenonderjurken vlaggen voor de Amerikanen. Wij drongen naar het hek en gingen op het prikkeldraad staan en jouwden Duitse kinderen, die langs liepen, na. Op een gegeven ogenblik kwamen er grote aantallen vliegtuigen rakelings over ons heen. Toch de vrijheid! Janny, Dolly, wij blijven leven! (...)

Als speelgoed kwamen ze dichterbij, kruipend over de weg. Alles begon weer te gillen, steeds

dichterbij kwamen onze bevrijders. Toen ik zeker wist, rende ik naar Janny en brulde: 'Janny, de Amerikanen zijn er, wij zijn vrij!' Het duurde nog een uur voordat zij eindelijk kwamen. Onze onderjurken hingen als vlaggen aan de bomen en onze commandant, die spierwit zag, maakte de Tor los. Hun tanks lieten ze aan de kant van de weg staan en twee kauwgomkauwende Amerikanen kwamen slenterend het Lager binnen. Met de revolver voor hen, geen notitie nemend van ons, gingen ze naar onze ex-commandant. De wapens werden hem afgenomen en met gebogen hoofd

werd hij weggevoerd. Aan het gejoel en gebrul kwam geen einde. Wij holden naar Janny, die ondanks haar opwinding niet van de pasgestolen spullen uit de SS-keuken vandaan was gegaan. 'Janny, wij zijn vrij! Janny, geen gaskamers!' Wij begonnen te huilen, te lachen, zoenden elkaar en wensten nog iets van onze familieleden terug te zien.

(Uit: 'Een handschrift', door Mirjam Blits, samengevat in: 'Antwoord aan het kwaad' — Meulenhoff, Amsterdam)